

SAṆCĪKĪTĪYĀ SANSKRITĪ.

EDITED FOR

THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

UNDER THE SUPERVISION OF

THEODOR GOLDSTÜCKER.

VOL. I.

CONTAINING THE

JAIMINIYĀ-NYĀYA-MĀLĀ-VISTARA.

LONDON:

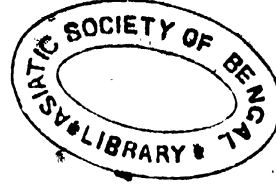
TRÜBNER & CO.

1865.

THE
JAIMINIYĀ-NYAYA-MĀLA-VISTARA.

OF
MADHAVĀCHĀRYA.

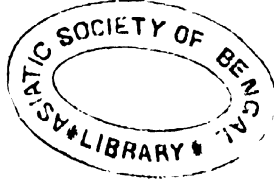
EDITED FOR

THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

THEODOR GOLDSTÜCKER.

LONDON:
TROBNER & CO.
1865.

SEVENTY-THREE years have now elapsed since the first Sanskrit work appeared in type. Three years earlier, in 1789, Sir William Jones, by publishing his translation of the drama *Sakuntalâ*, the master-work of Kalidâsa, the Shakespeare of India, had already created in the public mind of Europe a strong feeling in favour of the productions of Hindu genius; but it was by editing, in 1792, in the original characters, and on the principles of classical scholarship, the Sanskrit text of the *Ritusamhâra*, or Assemblage of Seasons, that he initiated a new era of Sanskrit philology. "It is by the press alone," he on that occasion wrote, "that the ancient literature of India can long be preserved;" and the truth of his words is attested by the immense and apparently irretrievable losses which Sanskrit literature suffered when, confined to the frail materials on which it was written, it had to brave the dangers of climate, political vicissitudes, and individual negligence. But, conversely, it is attested, too, by the wonderful progress which, from the time when Sanskrit writings were intrusted to the press, Sanskrit philology has made in both Europe and India. For the preservation of a nation's literature is not merely the saving from decay the leaves to which its works are committed; it is the continuing its life in the memory of mankind, the propagating of the wisdom which it contains, and the spreading of the light which it may kindle at home and abroad.

That the last seventy years have done more than the joint labour of all past ages to preserve in this sense Sanskrit literature, no one will doubt who compares the knowledge which Europe and the world at large possessed of India up to the end of the last century, with that which it has gained since the resuscitation of Sanskrit literature by Sir William Jones, Wilkins, Colebrooke, Wilson, Schlegel, Bopp, Lassen, Burnouf, and those other pioneers who have worthily followed their lead. It is no longer knowledge derived from second-hand sources, respectable only because ancient; but knowledge drawn from the original testimony of Hindu divines, legislators, philosophers, grammarians, poets—in one word, from the sacred and profane, scientific and poetical literature of ancient and mediæval India.

It is not very long ago that it was possible to foster the spurious knowledge of ancient India by pious frauds and extravagant tales, to hold up Sanskrit as a language invented by some ingenious Brahmins to conceal their mysteries from the profane multitude. Now, however, the antiquity of India lies open before us in her genuine records, and from the study of the language in which these records were delivered a new light has sprung, showing the intimate affinity between the nations of Europe and India—a new science, the science of comparative grammar, has arisen, which, on the 16th May, 1866, will celebrate its fiftieth anniversary, and on that day pay a well-deserved homage to the genius of its celebrated founder, Bopp.

But it is not Europe alone that has profited by this revival of the study of Sanskrit. India herself had lost the recollection of her past; her literature was sinking into oblivion; numerous works of her celebrated writers had perished, and others were annually perishing; her ancient language had died away, and was cultivated merely by a few of her sons; and last, not least, her social fabric and her religious belief had come to rest on mediæval and modern works, professedly derived from, and in harmony with, her most ancient sacred texts, but in truth the composition of an interested and degenerated priesthood, corrupting her faith, depraving her morality, and sapping the very foundations of her life.

From the time, then, that Sanskrit literature became diffused by the medium of the press, a new and happier day seems to have dawned over India. The mystery which her priests were so long allowed to hang over the Purâṇas, on which her actual creed is based, began to vanish before the printed texts of the Vedas, from which these works pretend to derive their authority. Societies have arisen which strive to enlighten the nation as to what it has lost and may regain of its ancient purity; the diffidence which naturally enough alienated the native from the European mind is giving way, at least among the educated and influential classes, before the feeling that the warm interest evinced by European scholars and statesmen in the intellectual greatness of India cannot be destitute of sincere sympathies with her material and moral welfare. Natives and Europeans combine for a regeneration of India—not that imaginary regeneration, to be effected by ideas foreign to the nation, and a civilization which could never take root in its soil, but that

regeneration produced by a removal of the impediments which previously checked its healthy development. Compared to the immensity of the labour to be performed, the beginnings are as yet small, and the labourers few; but no doubt can be entertained that, unless the work so admirably initiated by Sir W. Jones, Colebrooke, and Wilson be discontinued, and much more so if it be continued in the spirit of their noble and generous views, the future of India is full of hope.

In this spirit the Sanskrit Text Society comes forward to offer its aid for the diffusion of Sanskrit literature. Founded under the highest auspices, and supported by long official and literary experience, it aims at strengthening the interest already felt in Europe for all that concerns the prosperity of India, and at increasing the means by which Hindus as well as Europeans may co-operate to enlighten the native mind on the lessons of its past, and the necessities of its future life. By proposing to publish a series of original Sanskrit works, the Sanskrit Text Society does not lay claim to absolute originality. It is happy, on the contrary, to acknowledge that the first idea of its formation derived its stimulus from the excellent work done in the "Bibliotheca Indica," or the collection of Oriental works published under the patronage of the Honorable Court of Directors of the East India Company, and up to this time continued under the superintendence of the Asiatic Society of Bengal. But, so far from intending to interfere with the activity of that distinguished body, it feels satisfied that it will increase its strength by performing that part of the common work which is favoured by better opportunities in Europe than exist for it in India, and which might else have been long delayed or left undone. For, in view of the difficulties which have hitherto prevented European scholars from joining the Asiatic Society of Bengal in its labours, and convinced, too, that the vast treasures of Sanskrit literature as yet concealed in the public and private libraries of Europe and India can only be brought to light if European assistance, material as well as intellectual, is added to that which India affords, the Sanskrit Text Society trusts that its objects will be welcomed by all true friends of India, and receive their support wherever literary, philological, or political considerations create a desire for a knowledge and a diffusion of the works of the Hindu mind.

As is natural, the basis of the publications of the Sanskrit Text Society

will be the vast and celebrated collection of Sanskrit MSS. formerly in possession of the East India Company, and now in that of the India Office. Owing its chief wealth and renown to the learning, zeal, and munificence of the greatest of modern Sanskrit scholars—it is unnecessary to say that only H. T. Colebrooke can here be meant—who unconditionally bestowed his Sanskrit MSS. on the English nation for the promotion of those studies to which he had devoted a large portion of his life, it is also indebted for its contents to the generosity of other scholars, amongst whom the names of Wilkins, Taylor, Mackenzie, and Hodgson are especially familiar, to students of Sanskrit literature; and while constantly increasing through the liberality of Government and under excellent management, it is now, beyond doubt, the richest and most important of all collections of Sanskrit MSS. assembled under one roof. Up to this day it has been the main source whence European scholars have been enabled to draw their information, and to issue their publications of original texts, as well as their works on Indian antiquities and the Sanskrit language and literature. But though there is, perhaps, no library which, thanks to its enlightened and liberal direction, within the short period of its existence, has been more assiduously used, and has afforded more help in a special branch of research, than the library of the East India Company, now the library of the India Office, yet so ample are its resources that ages of hard work will still be counted before justice can be done to the scientific spirit of its founders. That other collections, too, though less rich, but nevertheless of much importance on account of special works which they possess, and the opportunity which they afford for collation—and amongst these there need only be named those of the Bodleian, the Royal Asiatic Society, the Royal Society, the Berlin and Paris libraries—will be resorted to by the Sanskrit Text Society, requires no special remark. But the Society intends likewise to avail itself of all the opportunities in its power to make use, either by purchase or otherwise, of MSS. which may be procurable in India, whether from the excellent libraries at Calcutta and Benares, or through the aid of distinguished natives, among whom, for instance, Dr. Bhāu Dāji is so conspicuous, not only from his own literary labours, but also from the generous aid which he has already so often afforded to the diffusion of the literature of his native land. Through special good fortune, the Sanskrit Text

Society has also much hope that it may gain access to an extremely important library of Sanskrit MSS. hitherto nearly unknown—the library of the late Raja of Tanjore; for His Serene Highness Prince Frederic of Schleswig-Holstein, recently returned from the south of India, has not only brought with him a catalogue of that remarkable collection, extending over nearly all branches of Sanskrit literature, and comprising several works no trace of which has otherwise come to light, but, himself a Sanskrit scholar, he has kindly also offered his assistance in procuring, during his next visit to India, originals or copies of those MSS. which the Society may require for its publications.

With regard to these publications themselves, it may here suffice to state that each will comprise the complete text of the manuscript edited, besides critical notes containing the various readings, and a preface giving a detailed account of the original sources whence the text has been edited and of the contents of the work; occasionally, also, explanatory notes and indices, if not too voluminous. The Society would have wished to promise likewise a full translation of the Sanskrit works which it selects for publication; but though it intends to adopt this plan whenever practicable, it fears that the obstacles still in its way would not at present allow it with safety to pledge itself to such a course.

The work which inaugurates the series of the Society's publications, though not originally intended for it, was selected because it was partly already in print, and in order that the Society's operations should commence at once. It is the celebrated compendium of the Mīmāṃsā philosophy, the Jaiminiya-nyāya-mālā-vistara, by Mādhavāchārya, the great commentator on the Vedas. The importance which the Mīmāṃsā school possesses for the religious history of India, and the special characteristics of the work in question, will be fully discussed in the preface to the present edition, after its last part is completed. The materials for this edition having been collected by the editor over the last twenty-five years, and the printing of the text being sufficiently advanced to admit of an uninterrupted issue of the work, at intervals of three months, or less, it has seemed better to defer this preface, which may still profit by some of the works in process of publication in India, than to issue it with the first part. Besides this work, the Society also hopes to publish, ere long, some important texts, the editing of which has been kindly promised

by Dr. HALL, Librarian to the India Office, and Mr. COWELL, late Principal of the Sanskrit College at Calcutta.

With such excellent co-operation, even at the commencement of its existence, and with the encouragement which its intentions have already received from the most influential quarters, the Sanskrit Text Society trusts that it will be able to benefit Sanskrit studies in Europe and contribute to the intellectual progress of India.

THE PRINCIPAL EDITOR.

LONDON, 26th December, 1865

Members of the Sanskrit Text Society.

Patron.

HIS ROYAL HIGHNESS THE PRINCE OF WALES.

Vice-Patrons.

HIS MAJESTY THE KING OF THE BELGIANS.

THE RIGHT HON. THE SECRETARY OF STATE FOR INDIA.

President.

HIS ROYAL HIGHNESS THE DUC D'AUMALE.

Vice-Presidents.

HIS EXCELLENCY MR. VAN DE WEYER.

THE RIGHT HON. LORD DUFFERIN AND CLANEBOYE.

Treasurer.

DAVID SALOMONS, ESQ., M.P.

Honorary Secretary.

OCTAVE DELEPIERRE, ESQ.

Principal Editor.

PROFESSOR TH. GOLDSTÜCKER.

Other Members.

THE RIGHT REVEREND THE LORD BISHOP OF OXFORD.

SIR JOHN ACTON, BART., M.P.

COLONEL BALFOUR, C.B.

HENRY BOHN, ESQ.

SIR T. E. COLEBROOKE, BART., M.P.

W. S. FITZWILLIAMS, ESQ.

SIR FRANCIS H. GOLDSMID, BART., M.P.

SIR JOHN PETER GRANT, K.C.B.

T. B. HOBHOUSE, ESQ.

ALEX. J. B. BERESFORD-HOPE, ESQ., M.P.

JOHN MUIR, ESQ.

JOHN MURRAY, ESQ.

PROFESSOR DADARHAI NAORJI.

SIR THOMAS ERSKINE PERRY, KNT.

BARON LIONEL DE ROTHSCHILD, M.P.

SIR JOHN SIMEON, BART., M.P.

WILLIAM STIRLING, ESQ., M.P.

ROBERT S. TURNER, ESQ.

वाङ्गीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
 युक्तिं मानवतीं विदन्स्विरधृतिर्भेदे विशेषार्थभा-
 गाप्रोहः क्रमकृत्ययुक्तिनिपुणः छाध्यातिदेशोन्नतिः ।
 नित्यस्फूर्त्यधिकारवागातसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
 जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुद्धणक्षमापतिः ॥ २ ॥
 यद्वत्स प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
 स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुद्धणक्षमापतिः ।
 विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुयाहिका
 तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्योतते ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथि-
 धीम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतमिः ।
 प्रत्यगृह्णिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
 यद्वत्स विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
 स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालो गौरीयसीम् ॥ ५ ॥
 तां प्रशस्य सभामध्ये वीरवीबुद्धभूपतिः ।
 कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशते ॥ ६ ॥

न्यायमालाविस्तरः ॥

... चत्तुर्दशाननात् ।

पराधीनपर्याप्तमोऽभवत् ॥ ७ ॥

..... विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवता-
नमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति । वागीशाद्या इति ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके स्वामिनि विद्यमानं
महिमानमनुस्मरयति । युक्तिं मानवतीमिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमा-
नानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मोक्ते
सर्वे ऽप्यस्मिन्भूपतावुपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे युक्तिर्योगः संधिः । सा च युक्तिर्मान-
वती । मानः सत्कारः । चतुर्षु सामभेददानदण्डेषूपायेषु प्रथम उपायः । वैरिणो
बुद्धिभेदो द्वितीय उपायः । एताभ्यां दानदण्डावुपलभ्यन्ते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्वि-
शेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता शत्रुक्षयः कथितः । अवशिष्टेन स्वराज्य-
प्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते । आप्तेष्वमात्यप्रभृतिषु पुरुषेष्वयमीदृशस्य व्यापारस्य
योग्यो नान्यस्येत्येवमूहापोहकुशलः । राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षि-
णभाग उपवेशनीया एते च भृत्या वामभाग इति क्रमं करोति । तत्तन्नामेष्वधि-
कृतान्पुरुषानुचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेन बहुलस्य देश-
स्योन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसंपत्तिः । सा च परराष्ट्रनिवासिभिः सकलप्राणिभिः
प्राप्यते । इदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं कार्याकार्यविषया स्फूर्तिस्तस्यामधिकारो ऽस्य
राज्ञो नित्यः । सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात् । गतो विनिवारितः सतां तपस्विनामा-
बाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराधिपतीनां राज्ञामेतदधीनत्वेनापर-
प्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनायमीश्वरः । यस्य
सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान् । यदीयं चरितमपि नि-
रन्तरं वेदोक्तहस्यार्थानुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमद्भवति । सो ऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः ।
एवंविधो बुद्धिभूषणतिरन्तः परमेश्वरध्याने वहिः प्रजापालने च नित्यं जांगर्ति ।
यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिष्वयं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वाद्धर्मशास्त्रोक्तेषु
प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेष्वध्यायार्थेषु कुशलः । ते चाध्यायार्था उपरिष्ठात्प्रदर्शयिष्यन्ति ॥

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद्वत्स प्रतिपाद्यत इत्यादिना । सर्वसूप-
निषत्सु प्रतीयमानं यत्परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुय-
हलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां
मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तच्च
तासु मूर्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मनि लसन्निद्यातीर्थमुनिः
कृत्स्नस्य जगतोऽनुयाहिका मूर्तिरित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म
यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि सं-
निधाय प्रकाशते । तस्मात्सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उक्तर्वेणाविद्वदङ्गनागोमालमविवादेन
प्रतिभासते ॥

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशं-
सति । इन्द्रस्याङ्गिरस इति ॥

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति ॥

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ९ ॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तो धर्मः पूर्व-
व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥

ग्रन्थमारिषुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनाचोचितेष्टदेवतारूपं पर-
मेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रौतप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रति-
जानीते ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः । तेऽस्य ग्रन्थस्य वि-
षयः । पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्याय-
माला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा ॥ तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य
प्रकारं दर्शयति ॥

न्यायमालाविस्तरः ॥

एको विषयसंदेहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्रीको ऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ २ ॥

चत्वारो ऽवयवा एकश्लोकेनोक्ताः क्वचित्क्वचित् ।

यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्ते ऽतो न विस्तरः ॥ ३ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चाव-
यवाः । तत्र संगतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमे-
वोहितुं शक्यते । अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संयाहकाः क्वचिद्बहवः श्लोकाः
क्वचिदेक इत्याद्यापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति ।
अतो बहुत्वाद्भिद्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या ॥ तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फु-
टीकुर्वन्नूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति ॥

सर्वेषां सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ४ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासंभवं न्यायः संगृह्यताम् । सर्वेषां सहस्र-
न्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्तेरर्वागेव समाप्यते । न तु सहस्रद्वयमति-
क्रामति । भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् ।
क्रियमाणेन त्वेनेव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मि-
तया नाभिदम्बपुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रटीका क्वचित्क्वचि-
त्संग्रहश्लोको ऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययो-
रसंग्रहान्न श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते । अतो न क्वापि गतार्थत्वं
शङ्कनीयम् ॥ संगतिं व्युत्पादयति ॥

शास्त्रे ऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरुच्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति त्रिविधा संगतिः । सा च शास्त्रा-
दीनां व्याख्यानसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या ॥ शास्त्रस्या-
ध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति ॥

धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणेः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकः ॥ ६ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

ऊहो बाधश्च तत्त्वं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश-
पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः ॥ प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्श-
पूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् । न तु
क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुर्धिकारो
नान्धादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छत्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोषादिना-
म्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्व-
पस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडा-
शेऽतिकर्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावस्ये जुष्टं
निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्यचरावसिपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण
सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्यहः । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वि-
तुषीकरणासंभवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधाना-
नां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरु-
पकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः ॥ पादा-
नामसाधारणं विषयं दर्शयति ॥

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादिश्चतुर्भिर्मनमीरितम् ॥ ८ ॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्र-
स्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भि-
दिचादिनामरूपम् ॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसम्भाव इत्यादिकः
कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥

तृतीये रथनरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः
प्रयागयार्भदः ॥

श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ।

अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्वि-
चारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादि-
ष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसत्तावः । पञ्चमे प्र-
तिपत्तिकर्माणि । षष्ठे ऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि ।
अष्टमे याजमानानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तोच्येते चतुर्थगाः ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्र-
धानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापांकरणं शास्त्राद्धेदे प्रयोजक-
मित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापस्योक्तश्रवणादिफलभा-
वाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षधूतादिचिन्ता ॥

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धवर्धने ।

श्रुत्यादेर्वलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये
वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्च-
प्रयाजादीनामावर्तनेनैकादशमित्यादिवृद्धिः । अदाभ्ययहचिषिण्योरनावृत्तिरि-
त्यादिवृद्धभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।

दीक्षा सन्नं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्त्यन्यादेर्नास्ति स्तिव्या अस्ति । यो
ऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सन्नाधिकारिणां
प्रत्येकं कृत्स्नं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्षेणनियमः । काम्यकर्म समापनीयमि-
त्येवमादयो ऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये दध्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीन्म-

मग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशे सति शेषान्न यागमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्त्वाधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव । सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पिशादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकायावुपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यपि विचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽपि होचनास्त्रातिदेशः । चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ॥

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टान्प्रवलादपवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा । सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्यायेन लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा । वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते । तच्च लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं तदुच्यते अनुत्पादनात् । तृतीये प्रवलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टावासावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्येषु हविःषु चित्त्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आमावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवलं च द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्वलः । चतुर्थे दर्विहोमेष्वातिदेशोऽपोद्यते ॥

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेति प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोह्यात्पूर्वकमूहविचारप्रारम्भः । तच्च प्रयाजादयो

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥

धमा अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेष-
त्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोद्घातः । सविषमिषूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः ।
अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिक ऊहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः ।
तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तितो विचारः ॥

द्वारलोपो ऽस्य विस्तरः कार्यैकत्वं समुच्चयः ।

यहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ १७ ॥

इहमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा । स्वयंकृता
वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्बननादीनां
बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये
संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तरः । तृतीये बाधकारणं कार्यैक-
त्वम् । तद्यथा । प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यम् । तथा वि-
कृतिरूपे भूनाम्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चा-
दिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोद-
कप्राप्तेर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशिशिष्यः प्रकृ-
तिगामी । स चाग्रयणपात्रादेव यहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो यहादिविचारः ।
षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्चङ्गेषु हवि-
र्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुया-
जेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधो-
पयुक्तो नञर्थविचारः ॥

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ।

आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ १८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ
संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः
प्रपञ्चितः ॥

प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ १९ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चधर्माणां पञ्चपुरोडाशे प्रसङ्गः । सामिकवेदे

रुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः । आघारगतानामृजुत्वसंततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवघ्रीक्षोर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्यायाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् ॥ तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ॥ ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते । तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह ॥

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुच्येत् ॥ २० ॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित्प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उच्येयः ॥ ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह ॥

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानां तु तमचैव लेशाद्भुत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्भुत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ॥

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्याद्विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यादर्थवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्येकदेशत्वेन पूर्वोक्तविधिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उच्येयः । इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥

विशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्श-
यति ॥

ऊहित्वा संगतीस्तिष्ठस्तथा चान्तरसंगतिम् ।

ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंबन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शा-
स्त्रसंगतिरध्यायसंगतिः पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमा-
ध्यायप्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य
तत्सङ्गावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सं-
गतिः । प्रमाणविचाररूपत्वात्प्रथमाध्याये संगतिः । विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनो-
पन्यासात्प्रथमपादे संगतिः । यथैतत्संगतिचयमूहितम् । तथा पूर्वोक्तराधिकरणयोः
परस्परमवान्तरसंगतिरूहनीया । सा चानेकरूपा । आक्षेपसंगतिर्दृष्टान्तसंगतिः
प्रत्युदाहरणसंगतिः प्रासङ्गिकसंगतिरूपोद्घातसंगतिरपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा ।
तांसामाक्षेपादिसंगतीनामूहं व्युत्पादयति ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तथाक्षेपादि योजयेत् ॥ २४ ॥

तदेतत्सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते । प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो
धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः । अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः संभ-
वादिति तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः ।
लौकिकाकारहीनत्वात्प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य लक्षण-
प्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुप-
पन्नमित्याक्षेपसंगतिः ॥ यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसंभवेन हेतुना विचार-
शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्र-
वृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसंगतिः ॥ यथा प्रथमाधि-
करणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते । तथा द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते कांचिदपि
युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती मन्द-
बुद्धिभिरपि सर्वबोत्प्रेक्षितुं शक्येते ॥ पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वा-
त्प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वाद्वाक्य-

प्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसंगतिः ॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम् । तच्च प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसंगतिः ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे सर्ववेदनस्मृतेः पूर्ववत्प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते । सेयमपवादसंगतिः ॥ अनया दिशा सर्वत्र संगतिरूहनीया ॥

इत्थं संगतीर्थ्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान्संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ॥

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तिः ।

विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्य वेति संशयः ॥ १ ॥

अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् ।

नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी ॥ २ ॥

दर्शापूर्ववदस्य च क्रत्वपूर्वं नियामकम् ।

अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रं जातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेतदस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते । अपरे त्वेवमाहुः । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न संभवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः । इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुत्तारम्भणीयमिति । तच्चार्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते । किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति । नाह्यः । किमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः । अध्ययनत्वात् भारताध्ययनवत् । इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

वान्नयमविधित्वसंभवात् । यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसंभवा-
त्पक्षेऽप्राप्तेऽवघातो विधिनावश्यं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन
गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति
चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पत्तौरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्ण-
मासौ परमापूर्वं जनयतः । नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियम-
हेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रतुनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहे-
तुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्यसंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति ।
तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गायाश्चर्यहरणमात्रं विधेयमिति
वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिज्ञ्यायेन कल्पनीयः । स स्वर्गः स्यात्सर्वा-
न्प्रत्यविशेषादिति सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं संपादयितुं तद्विशेषणं
स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम् । तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । विनापि
विधिना दृष्टलाभाच्च हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिज्ञ्यादि-
वदिति । एवं च सति वेदमधीत्य स्त्रायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मिञ्छास्त्रे
वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते । तत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय
गुरुकुल एवाधिवासः कर्तव्यः । तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्येत । तस्माद्विचारशा-
स्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं ना-
रम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते । यदुक्तं लोकसिद्धत्वात्प्राप्तविधिरिति ।
तत्तथैवास्तु । नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमा-
पूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम् । एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं
क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । नियमादृष्टान्ती-
कारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । न च विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम् ।
दृष्टफलेऽर्थज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । अत एवोक्तम् । लभ्यमाने
फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥ ननु
वमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वै-
यर्थ्यमिति चेत् । न । ज्ञानमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । अक्ताः
शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन नियमेन नि-
रुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाङ्मन्येन निर्णे-

यति । अतो विचारो वैधः । वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः
पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचा-
रशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

अथवाध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद्दालस्यार्थधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥

स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ।

विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारभ्यतां ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयतीत्यध्यापनं विहितम् । न चात्र नियो-
ज्याभावः । आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात् । उपनयीतेत्यनेनाचार्यकरणे विहि-
तेनात्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो नियोज्यः स
एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजनत्वात् । एवं च सत्याचार्यकर्तृकमध्यापनं माणव-
ककर्तृकेणार्थ्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न
पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः । श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युप-
पद्यते । ततोऽध्ययनविधिमुपजीष्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ ।
विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥ विचारशास्त्रं विषयः । अवैधं वैधं वेति
संशयः । तच्च वैधत्ववादी प्रष्टव्यः । विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवक-
स्यार्थज्ञानमपि प्रयुज्जीत किंवा पाठमात्रम् । नाद्यः । अन्तरेणार्थज्ञानमध्यापन-
सिद्धेः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न संभवति । आपाततः प्रतीतः संदिग्धो
ऽर्थो विषयः । तथा सति यच्चार्यप्रतीतिरेव नास्ति तच्च संदेहस्य का कथा । निर्ण-
यो विचारस्य फलं । सोऽपि विषयवदूरापेतः । अतो विषयप्रयोजनाभावाच्चि-
चारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ॥ अचोच्यते । मांनाप्राध्यापनेनार्थावबोधः
प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्त्याकरणैर्भुत्पन्नस्य पौरुषे-
यमन्यैष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वतः एव प्राप्नोति । ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र
प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः । तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्त-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० २.]

दवस्य इति चेत् । न । विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात् । विषभोजनवाक्यस्या-
प्रप्रणीतत्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु कुतो न विवक्षि-
तार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य संदेहः सः सर्वो ऽपि विचारशास्त्रस्य
विषयः । तन्निर्णयः प्रयोजनम् । ततो ऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन न बुध्यमा-
नस्यार्थस्य विचार्यत्वाच्चिचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ॥

द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ॥

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ।

मानेन वाच्योपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ।

मानशङ्का तु दूरे ऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।

अत एव प्रमाणं च चोदनेवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः । मानाधीना मेयसिद्धिर्मा-
नसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्र-
सिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभावनावुद्धौ जातायां
प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा । साक्षादिमती गौरित्युपश्रुत्य
चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति ।
एवं च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः ।
कथंचिदुद्योगे ऽपि न तत्र प्रमाणसन्नाहः शङ्कितुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं
संक्रमते । धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलश्च शब्दस्य संगतियहः । ततो व्युत्पत्त्यभावान्नागमो ऽपि तत्र
प्रवर्तते । तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत् । चक्षुरादि-
गम्यो लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आ-
कारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म
इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तद्यवच्छेदाय चोदनागम्य
इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते विधिगम्ये ऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्य-

तिथ्याग्निः । तद्यवच्छेदायार्थं इत्युक्तम् । यद्यपि श्येनस्य शत्रुबधः फलं न तु नरकः । तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वाद्बधद्वारा श्येनोऽनर्थः । न चैवमग्नी-
षोमीयपशुहिंसाया अपि, बधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तस्याः
क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् । यतश्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं
धर्मलक्षणम् । अत एव गम्ये धर्मे गमकं विधिवाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्य-
क्षानुमानयोरविषयो धर्मः । तथापि प्रसिद्धपदसमभिध्याहारेण व्युत्पत्तिः संभ-
वति । तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ।

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ १० ॥

सिद्धेऽपि पुचजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तिः ।

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ११ ॥

हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुचजन्मनि ।

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ १२ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन
कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि
कृत्स्नवेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता । अत्र संशयः ।
किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति । किं वा विधिवाक्यप्रतीतः
कार्यार्थ एव वेदार्थ इति । तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति
न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः । व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति । पुचस्ते
जात इति वार्त्ताहारव्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्षमनुमाय वालो हर्षहेतौ पुचजन्मनि सं-
गतिं प्रतिपद्यते । ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
पुचजन्मवद्बर्षहेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुचजन्मैवार्थ इति
निर्णयो दुर्लभः । गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य
संगतियहणं सुलभम् । तस्मात्कार्यरूप एव वेदार्थ इति ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० ४.

...याधिकरणं भट्टमतनारचयति ॥

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।

एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ।

मैवं विचारशास्त्रे ऽस्मिन्परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानतायवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूचकारेण परीक्षिष्यते ।
चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमे ऽध्याये परीक्षा । तदेतदयुक्तम् । कुतः । वेदार्थस्य
प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः । पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेय-
त्वात् । प्रमाणं तु तद्वोधनाय प्रवृत्तम् । तत्तच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावो-
पाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम् । निरपेक्षत्वात् । न हि स्वतः प्रामाण्यवादिनां
मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति । प्रमेयं तु सापेक्षम् । मानाधीना मेयसिद्धिरि-
त्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूचकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति यु-
ज्यते ॥ अथान्यत्प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कुतः । अपरीक्षि-
तेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याश्रयासिद्धेः ॥ तदेवमधिकरणचये व्युत्पा-
दनाय भट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनिव वा

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ १७ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाष्यसौ ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ १८ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयावभासकत्वम् । तावदविवादम् । धर्मश्च प्रमेयः । असंदिग्धाविपर्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात् । घटादिवत् । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तचानुमानादीनां केव कथा । क्वचित्प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिर्नैव धर्मो गम्यते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अबोधको बोधको वा न तावदबोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे यद्वहणं दुर्घटं यतः ॥ १९ ॥

समभिष्याहते धर्मे शक्तियहणसंभवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्रमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति । तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्तियहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तच्च शक्तियहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरबोधकत्वाच्च धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिष्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिष्याहारादलौकिकभावनायां विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । न च संवादाभावादप्रामाण्यम् । समनकारभाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि संभवात् । अनियतदृष्टफले चिन्तायागादौ प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एवं तर्हि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति कापि संवादाद्यपेक्षा । तस्मा-

दबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाच्चिधेः स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं ना-
पहोतुं शक्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

विध्याधिरूपो यः शब्दः सो ऽ नित्यो ऽ चाविनश्वरः ।

अनित्यो वर्णरूपत्वाच्चर्णे जन्मोपलभ्यनात् ॥ २१ ॥

अबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाच्चर्णस्य नित्यता ।

उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यते ऽ सौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते । वर्णसमूहश्चवर्णानन्तरमि-
दमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः
कश्चित्स्फोटनामकः पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव शब्दो न तु वर्ण इति ।
तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते । वर्णेध्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरूप-
पक्षेर्वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका । तस्माच्चर्णानामेव शब्दत्वम् । वर्णाश्च
प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः ।
तस्य च कारणदोषसंभवाच्चिधेरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं
बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकारादयो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जा-
यते । तद्वलान्नित्या वर्णाः । न च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्वउच्चारणप्रयत्ना व्यर्था
इति शङ्कनीयम् । तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभे-
दा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादिभेदैश्चोपेतान्धनिविशेषानुत्पाद्य चरितार्था
भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ २३ ॥

वेदे ऽ पि लौकिकैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

यहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वा-

वर्णपदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यस्य वाक्यार्थे संगतियहणमपेक्षितम् । ततो नैरपेक्ष्याभावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ लोके गामानयेत्यादिपदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव संगतिर्गृह्यते । वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ २५ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयकमित्यादि समाख्यातम् । तद्वेदविषया लोके दृष्टाः । तद्धितप्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतमित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किं च । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्तृनुपलब्धे न चोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाच्चिद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवासी तच्च विद्यते ॥ १ ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविक्रमः ॥ [पा० २. अधि० १.

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृयात् ।

नास्त्येकवाक्यतः धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादी साक्षाद्वा प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकारणे विध्यर्थवादी श्रूयते । वायव्यं चेतमालभेत भूतिकाम इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्यगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधति । अर्थवादशब्दाच्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते । क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैवार्थं प्रयच्छतीत्युक्ते रामायणभारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित्प्रतीयते । न त्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वाभावान्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत्पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधिवाक्यं तावत्पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थवबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता । ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादो धर्मे प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षाबाह ॥

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वाच्च विधेर्मानतेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगी ॥ ४ ॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ विमतं कर्मानुष्ठेयम् । फलप्रददेवतोपेक्षात् । राजसेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते । तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । न त्वेवं विवक्षितम् । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुत्तेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते । तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत्कुतः सापेक्षत्वम् । तस्माद्विधिः प्रमाणमिति राजर्जगी ॥

द्वितीयग्रधिकरणमारचयति ॥

ऊर्जोऽवरुद्धा इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपौदुश्चरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद्यूपौदुश्चरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुश्चरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वये वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते । औदुश्चरो यूपो भवत्यूर्वा उदुश्चर ऊर्कपशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्धा इति । अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते । उदुश्चररूपयोजो यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोति । ततो यूपस्यौदुश्चरत्वमूर्जः संपादनाय भवतीत्यर्थः । अत्रावरुद्धा इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तया फलत्वं गम्यते । धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात् । न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलम् । किमविहितस्यौदुश्चरत्वस्य उत विहितस्य । नाद्यः । अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः । नाद्यः । औदुश्चरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात् । द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः । न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि । अथोच्येत । विधिना यूपौदुश्चरत्वं स्तूयते । तत्फलं चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥

अथैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ।

न प्रमा चोदनेत्येदन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते । लिङ्वाद्यभावादर्थवादत्वम् । अतः संदिग्धत्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ॥ एकवाक्यत्वलाभेनार्थवादत्वं निर्णीयते । अतः प्रमाणं चोदनेति राजान्तः ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० २. अधि० ४.]

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुतातः श्रूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ ९ ॥

श्रूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्पते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात्प्रवर्तिका ॥ १० ॥

इदमाश्नायते । श्रूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति । अयमर्थवादो विधेये श्रूर्पे हेतुत्वेनावेति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छ्रूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दवीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः पिठरादयः श्रूर्पेण सह विकल्पन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ श्रूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम् । तृतीयया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानुमानिकम् । अतोऽसमान-वलत्वान्न विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्थार्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मन्त्राः पुरयैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः । भोः पुरोडाश त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येवमादयो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात् । उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम् ॥ नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मादृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासंभवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु ॥

अथैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ।

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्तीतरद्यतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येतेत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ॥ नायं विरोधः । प्रवलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राज्ञान्तः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मात्रं मानताथवा ।

निर्मूलत्वान्नं मानं सा वेदार्थोक्ती निरर्थता ॥ १ ॥

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्संभाष्या वेदमूलता ।

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्सार्वार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

अष्टकाः कर्तव्या इत्यादिस्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणम् । पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात् । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यत इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात् । तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विमता स्मृतिर्वेदमूला । वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ॥

न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ।

तन्न स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्रसंभवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्चाद्वस्याङ्गम् । तच्च आहं स्मार्तम् । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्र-

॥ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ३. अधि० ३.

मिति चेत् । न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानं च दर्शितम् ।
इतो मन्त्रो धर्मं प्रमाणम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।

अमितिर्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरीं स्पृशन्गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानाच्च मानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते ।
तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्पर्श्यते । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्र-
माणमिति प्राप्ते ब्रूमः । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोप्तायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो
विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः संभवति । अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययाप-
दिष्टम् । तस्माद्विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् ॥

अथैव मतान्तरमाह ॥

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्वा व्याघातदर्शनात् ।

अमात्रे शङ्किते बाधो ऽनुमानस्यापि वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदो ऽपि मूलं चेष्टेष्टनस्य तत् ।

अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्रा-
माण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन
स्पर्शश्रुतिः स्वार्थं प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमि-
त्युच्यते । तर्हि मा भूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथापि परप्रत्यक्षात्स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हि-
तत्वेन स्पर्श एवाचानुष्ठेयो न सर्ववेष्टनम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वैसर्जनाख्यहोमीयवासोयहणसंस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यबाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनापेक्षा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः । तच्च यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृश्चाहतेन वाससा संछाद्य वाससो ऽन्ते सुग्दण्डमुप-
निबध्य जुहोति । तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते । वैसर्जनहोमीयं वासो ऽध्वर्युर्गृह्णातीति
सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततो ऽष्टकादिस्मृतिवत्प्र-
माणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जयाह । तन्मूलैवैषा
स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवतीति । दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिण्या परि-
क्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपत्तावष्टकादिवन्न
मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावे ऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणं भाष्यमतेनारचयति ॥

आचान्तेनेत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्वेति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्त्यादिः पदार्थो ऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ।

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

श्रुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा तु मध्ये श्रुतादिनिमित्तं
प्राप्नोति । तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते । आचान्तेन कर्त-
व्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति
श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्क्षाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते । वेदो नाम दर्भमयं संमार्ज-
नसाधनम् । वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः । तयोर्मध्ये
यदा श्रुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् । तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुध्येत । तस्मा-
द्देष्टनस्मृतिवदाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थ-
वदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च
पदार्थानुपजीवति । तत उपजीव्यविरोधात्क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाच-
मनस्य बाधो ऽस्ति । तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ३. अधि० ५.]

अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ॥

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।

न धर्मो न हि पूतं स्यान्नोक्षीरं षष्ठतौ धृतम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसां च परियहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति श्रुतावहिंसादिधर्म-
त्वेनोक्तः । स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः । तस्माच्छाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति
चेत् ॥ न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् ।
तदीयपन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सा धर्मे प्रमाणम् ॥ विचारान्तरं
दर्शयति ॥

सदाचारो ऽ प्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत् ॥ न । वै-
द्विकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवहेदमूलत्वात् । अत एव मन्वादिभिर्यन्त्रगौ-
रवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टो ऽ पि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः । श्रुतिः
स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मे प्रमाणोपन्यासात् । तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यवादिशब्दाः किं द्वयार्थो नो वार्यहेच्छसाम्यतः ।

दीर्घश्रूकप्रियंग्वाद्या द्वये ऽ ष्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यवान्या इति शास्त्रस्यप्रसिद्धिस्तु वलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चर्भवति । वाराही उपानहावुपमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्द-
मार्था दीर्घश्रूकेषु प्रयुज्यते वराहशब्दं च श्रूकरे । हेच्छास्तु यवशब्दं प्रियंगुषु
वराहशब्दं कृष्णशकुनौ । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्यहे-
च्छप्रसिद्धोः समानबलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्वलीयसी । प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपार-
म्पर्यगतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते । यवान्या श्लोषधयो ज्ञायन्ते ॥

अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरौषधिविनाशकाले ऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु
दृश्यते । न तु प्रियंगुषु । तेषामितरौषधिपाकात्पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानद्धि-
ध्यर्थेवादश्चैवं भवति । वराहं गावोऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे संभवति ।
न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादिर्येवादिशब्दार्थः ॥ अत्र वार्त्तिककारः पीलु-
शब्दमुदाजहार । तं च ह्येच्छा हस्तिनि प्रयुज्यते । आर्यास्तु वृक्षे । तथाविश्रुतव्य-
वहारस्यार्येषु संभवाद्बृक्ष एव पीलुशब्दार्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।

न शस्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्ध्यर्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति ॥

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ।

इतराचारवन्मात्वममात्वं स्मार्तबाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततो ऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिदक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सो ऽयमाचारः
प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् । होलाकाद्याचारवदिति चेत् ॥ न । स्मृतिविरुद्धत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथा च स्मृतिः । मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव
च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदा-
नुमापकत्वसाम्यात्समवलम्बमिति वाच्यम् । होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिसृ-
तिवद्भेदानुमापकत्वायोगात् । न हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं
वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमापयेत् । शक्नो-
ति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कंचिदपि हो-
लाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्माच्छिष्टाचारेण स्मृतिरे-
वानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या
बाध्यते । अत एवाहुः । आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन
ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते । तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम् ॥

तथैवापरं वर्णकमारचयति ॥

लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समन्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्वहिष्यवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धौ ऽर्थः । वाक्यशेषाद्वक्तव्यात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां वहिष्यवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनस्तमाणामुपास्यै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वे ऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्त्तो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् ॥ मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्ये ऽर्थस्त्रैगुण्यमर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकारयादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतो ऽर्थः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

कल्पः पिकादिशब्दार्थो याज्ञो वा हेच्छरुढितः ।

कल्पो ह्यार्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥

याज्ञा हेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुज्यते । हेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ॥ मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये हेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् । कल्पमानादव्यवस्थितादर्थाद्वरं हेच्छरुढिः । यथेदृश्या अपि रुढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दो ऽर्चवाची । तामरसशब्दः पद्मवाचीत्येवं द्रष्टव्यम् ॥

असिद्धेवाधिकरणे गुरुमतमाह ॥

अर्थावोधादप्रमाणं पिकलभ्नचोदना ।

मैवं हेच्छप्रसिद्ध्यापि तद्विधादविरुद्धया ॥ २२ ॥

स्यदो ऽर्थः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ।

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमतत्तः ।

तर्षापलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रादियन्या निग-
मनिरुक्तषडङ्गयन्या मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः । धर्मबुद्धिजनकत्वात् । वेदवत् ।
न च मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतः
प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् ॥ मैवम् । उक्तानुमानस्य कालान्त्ययापदिष्ट-
त्वात् । बौधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्रमित्येवं पुरुषनाम्ना ते यन्या उच्यन्ते । न च
काठकादिसमाख्यावत्प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तद्वन्धनिर्माणकाले तदानीन्तनैः
कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नपारम्पर्येणानुवर्तते । ततः कालिदासादियन्यव-
त्पौरुषेयाः । तथापि वेदमूलत्वात्प्रमाणम् ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ।

न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणादुर्वलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह । सर्वासु तिथिष्वमावास्या
कर्तव्येति । श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव तिथौ तत्कर्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररूपेण
वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् ॥ मैवम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि
सिद्धम् । किंतु प्रयत्नेन साधनीयम् । न च तत्साधयितुं शक्यम् । पौरुषेयत्वस्य
समाख्यया तत्कर्तृरूपलभेन च साधितत्वात् । अतः कल्पसूत्रस्य दुर्वलतया न
श्रुतेरप्रामाण्यम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

• होलाकादेर्यवस्था स्यात्साधारण्यमुतापिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात्साम्यं मूलसमतत्तः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यव-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ३. अधि० ९.]

स्थितं प्रामाण्यम् । कुतः । देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते । वसन्तोत्सवो होलाका । आहीनैबुकादयो दाक्षिणात्यैः । स्वस्वकुलस्य कर्त्तारकादिस्थावरदेवतापूजादिकमाहीनैबुकशब्देनोच्यते । उवृषभयज्ञादय उदीच्यैः । ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवदानभ्यर्च्य धावयन्ति । सोऽयमुवृषभयज्ञः । एवं हारीतादिस्मृतिः काचित्काचिद्देशविशेषे दृश्यते । तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ॥ मैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे ।

अर्थाबोधादमात्रं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥ २७ ॥

प्राच्यादिभिर्भेदस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कंचित्कालं प्राच्यां निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उपलभ्यन्ते । तत्र श्रुतिप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत् ॥ मैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

गोगाथादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽस्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधूनेव प्रयुज्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः साक्षादिमङ्गस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावीगोणीगोयोपीतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्रेदं एव शब्दः साधुर्नेदं इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति । तथा प्रयोगेऽपि तच्चास्ति । ईदं एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदं इति न तावद्व्याख्यायते नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणाश्रुतिनियामिका ।

तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तदनुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ तन्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ साधूनेव शब्दान्प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनोर्वेदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति गुणवाक्यम् । तस्माद्वाह्येण न स्नेच्छितवै नापभाषितवै । स्नेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोगनियमस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः । गवाद्या एव साधवो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे । व्याकरणस्य नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम् । पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । तत्र यूपदिकरणवद्वाकरणपरंपरानादित्वादनुपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम् । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्गृह्यसविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तथापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । तैत्तिरीयब्राह्मणे ऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सो ऽब्रवीद्वरं वृणै मयं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतो ऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः । तस्मात्सधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम् ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्यतालव्यसंशयात् ।

अमात्वे ऽ दन्यनिर्णीतिराप्नोक्तव्याकृतेर्वेलात् ॥ ३० ॥

अश्वमालभेतेत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्यत्वे स्वं धनम् । तद्रहितं दरिद्रमालभेतेत्यर्थो भवति । तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम् । ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत् ॥ न । व्याकरणानुसारेणांशू व्याप्तावित्यस्माद्धातोरीणादिके वप्रत्यये कृते तालव्यत्वनिरणयात् । तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम् ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ३. अधि० १०.]

दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽथवाच तौ ।

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं ज्ञाचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकी पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ । कुतः । रूपभेदात् । पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे तु ज्ञाचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतं पुरुषं त्मनेति । ब्राह्मणा इति लोके । वेदे त्वन्यथा पठ्यते । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति । अर्थभेदो ऽपि स्फुटः । उत्ताना वै देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णेः । तथा च श्रूयते । देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे प्रदिवस्ते अर्थमिति । तस्मात्लोकवेदयोः पदपदार्थावस्थाविति प्राप्ते ब्रूमः ॥ य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः । तथा हि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदे ऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्वउच्चारणभेदे ऽपि तं एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपैयम् । त्मना देवास इत्यादिपदभेदस्तु ज्ञाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं पदैक्यमपोढुं शक्यम् । अन्यथा सो ऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत । पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यंभावि । अन्यथा वेदे पृथग्भ्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदे ऽपि बोधक इति स्वरूपपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वे ऽपि प्रसिद्धपदसमभिध्याहाराद्भुत्पत्तिः संभवति । उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथा वहनम् । तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थान् लोकसिद्धा एव । तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

व्यक्तिर्वीक्षादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियाम्बयात् ।

व्यक्तिर्भ्युत्पत्तिबेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तियहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता ।

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तचोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

घ्रीहीनवहन्ति । पशुमालभेत । गामानय । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु
घ्रीहादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः । कुतः । अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात् ।
न आकृतिरवहन्नुमालम्बुमपनेतुं वा योग्या । नन्वानन्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्ती
व्युत्पत्तिः संभवति । अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानामनागतानामनेकदेश-
वर्तिनां गवामियत्तया अनवधारणात् । किं च । शुक्रव्यक्ती व्युत्पन्नो गोशब्दः
कृण्व्यक्ती प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं
तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अन्वयव्यतिरे-
काभ्यामाकृतेः शक्तियहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोचितम् । किं च । गो-
शब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् । तस्मादाकृतेरेवाभिधेयत्वम् । यद्या-
कृताववहननादिक्रिया न पर्यवस्येत् । तर्हि व्यक्तिस्तचोपलक्षणीया । किं च । श्ये-
नचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मा-
दाकृतिः शब्दार्थः ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्योरनिर्णयात् ।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोच्चीतमारब्धयति ॥

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तभावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तभावो विधायुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ।

नामवेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत । विश्वजिता यजेतेत्येवं समास्त्रायते । तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथा हि विधिः साक्षात्प्रमाणम् । अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन । तत्र न तावदुद्भिदादिपदं विधावन्तर्भवति । विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु भाष्यकारणे ऽ तिकर्तव्यत्वा-
रूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । स्तुतिबुद्धेरभावात् । नापि मन्त्र-
त्वम् । उत्तमपुरुषादीनां मन्त्रलिङ्गानामभावात् । तथा चोक्तम् । उत्तमामन्त्रणा-
स्यन्तत्वात्तरूपाद्यभावतः । मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न भुज्यत इति । अयमे-
जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः । अये यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यामन्त्रणम् । उर्वी-
चासि वस्वी चासीत्यस्यन्तरूपम् । इषे त्वोर्जे त्वेति त्वामन्त्रणम् । आदिशब्देना-
शीर्देवताप्रतिपादनादयः । एवमादिष्वनन्तर्भावादमानमिति चेत् ॥ न । विध्यंशे-
कारणे ऽ न्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः कर-
णम् । तथापि तस्य यजेर्नामत्वेनोद्भिदादिपदमन्वेति । तस्मात्प्रमाणम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

गुणो ऽयं नामधेयं वा खनिषे ऽस्मै निरुक्तिः ।

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पञ्चर्षे गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोन्नेदात्समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्यपि ।

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भिदपदेन यो ऽर्थो विवक्षितः
सो ऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् ।
अथोच्येत । दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः । उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति । तत्र ।
रूपभावे ऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । उद्भिद्यते भूमिरनेनेति श्रुत्यस्या खनि-
षवाच्यसौ शब्दः । न चात्र पशुफलकः कश्चिद्वागो विधीयत इति वाच्यम् ।
पशूनां गुणफलत्वात् । यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य
फलम् । तथेह खनिषगुणस्य फलमस्तु । यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं
प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते । तर्ह्यपि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति
विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोमाश्रित्य खनिषं विधीयताम् । तस्मात्तद्विधिसिद्धिं प्राप्तं

ब्रूमः ॥ पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति । तच्च केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति । उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भिदपदस्योपपद्यते ॥ एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्याच्च निर्णय इति चेत् ॥ मैवम् । सामानाधिकरण्यस्य निर्णयकत्वात् । उद्भिच्चांमकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु खनिचेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि खनिचवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं योज्येत । तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । दध्ना जुहोति । घ्रीहिभिर्यजेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्नादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासंभवादगत्या गुणत्वमाश्रितम् । सोमेन यजेतेत्याप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनं तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् ॥

अथैव गुरुमतमाह ॥

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ।

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वाच्चिरपेक्षता ॥ ५ ॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन्यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्रोदनाया इति चेत् ॥ मैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

यच्चिषया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चिषस्तीत्वगुणो रूढरमीषोमीयके पशौ ॥ ६ ॥

इयोर्विधी वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्टाज्यवहिष्यवमानेषु तत्तथा ॥ ७ ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥

[पा० ४. अधि० ३.]

पशुकाम इत्यावायते । तत्र चिवाशष्टौ नोन्निकृष्टवह्नी-
गकः । किंतु रुद्धा चिचत्वं स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् ।
तथा सत्यपीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानुष्ठ
तस्मिन्पशौ चिचत्वंस्त्रीत्वगुणौ विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चिचत्वं स्त्रीत्वं चेति
वावेती गुणौ । तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम् । प्राप्ते कर्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयेत्बहवो ऽप्येकवान्त इति ।
अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते । तदा गी-
रवं स्यात् । तस्माच्चिवाशष्टः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरस्येन यागनामधेयं भवति ।
चिचत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुला-
स्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचिवाणि प्रदेयद्रव्याणि षडाक्षातानि ।
तदेतच्चिवाणामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्याप्रजा-
पतिदेवतयोरचोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चिचया यजेत पशु-
काम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अपीषोमीयपशुवादेन
गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादक-
त्वाङ्गीकारान्मुक्त्यो विध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चिवापदं नामधेयम् ॥

यथा चिवाशष्टे नामधेयत्वम् । तथा बहिष्यवमानशष्ट आज्यशष्टे पशुशष्टे
च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् । एवं हि श्रूयते । पिवृष्वबहिष्यवमानम् । पशु-
शान्याज्यानि । सप्तदशानि पृष्टानीति ॥ अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विभियते ॥ साम-
गानामुत्तरायन्ये तृचात्मकानि सूक्ताभ्याक्षातानि । तत्रोपासी गायता नर इत्यादि
सूक्तम् । दविद्युतया रुचेति द्वितीयम् । पवमानस्य ते कव इति तृतीयम् । ज्यो-
तिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम् । तदिदं सूक्तच-
क्षणानसार्थं स्तोत्रं बहिष्यवमानमित्युच्यते । तथावस्थितानाममृषो यवमानान्ये-
षात् । वहिःसंबन्धाच्च । न सत्त्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत्सदोनामकस्य मन्त्रस्य
मध्य औदुम्बराः स्रग्भशाखायाः संनिधौ प्रयुज्यते । किंतु सरसौ वहिः स्रग्भ-
क्षिः प्रयुज्यते । तस्य च बहिष्यवमानस्य पिवृचामकस्तोमो भवति । तस्य च
स्तोत्रस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमावायते । तिसृष्वो हि कुरेति स सप्तमसु
तिसृष्वो हि कुरेति स सप्तमया तिसृष्वो हि कुरेति स सप्तमसु तिसृष्वो हि कुरेति

विष्टुतिरिति ॥ अयमर्थः । सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेष्वद्यास्तिष्ठ च्छुचः । द्वितीये पर्याये मध्यमाः । तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी । हिंकरोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति ॥ एवं परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती ॥ तयोः परिवर्तिन्येवमास्त्रायते । तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्तिनी चिवृतो विष्टुतिरिति ॥ पराचीभिस्त्रिक्रमेणास्त्रायताभिरित्यर्थः ॥ कुलायिन्येवमास्त्रायते । तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी चिवृतो विष्टुतिरिति ॥ अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः ॥ तदिदं विष्टुतिचयं विकल्पितम् । चिवृच्छब्दस्येदं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु चैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् ।

उत्तरायन्ये वहिष्यवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्यास्त्रायतानि । अग्र आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम् । आ नो मिचावरुणेति द्वितीयम् । आ याहि सुषुमा हि त इति तृतीयम् । इन्द्रायी आ गतं सुतमिति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसास्त्रा गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते । यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति । तेष्व्याज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमास्त्रायते । पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं सूक्तं चिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया च्छुचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ॥

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तरायन्ये चीणि माध्यन्दिनपवमानसूक्तान्यास्त्रायतानि ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्यास्त्रायतानि । तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम् । कया सञ्चिच आ भुवदिति द्वितीयम् । तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयम् । तरोभिर्वो

विद्वसुमिति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण रथन्तरवामदेष्टनौधसकालेयसामभिर्मा-
ध्यन्दिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । स्पर्शनात्पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्दे-
ष्टव्या ॥ तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विदुतिरेवमाश्नायते ।
पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया
स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति ॥
अथ प्रथमावृत्तौ प्रथमाया चतुस्त्रिंशद्भ्याः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृती-
यावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सो ऽयं सप्तदशस्तोमः ॥

अथ चिष्वपि वाक्येषु चितृपञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन संमताः ।
यदि वहिष्यवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः । तदा प्रत्युदाहरणं
गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्वहिष्यवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेया-
नि । तैर्नामभिः कर्माख्यनूद्य चितृदादिगुणा विधीयन्ते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित्कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अपये होत्रमचेति बहुव्रीहिगतो ऽनलः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात्क्षरद्रुते ॥ ९ ॥

संस्कियाधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा घृतम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्विदं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततो ऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रिया त्वतः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति । आधारमाधारयतीत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदे-
वतयोर्भावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततो ऽग्निदेवतारूपो गुणो ऽनेन
द्विहोत्रे विधीयते । आधारशब्दश्च घृ क्षरणदीप्योदियस्मादातो रूपमन्त्रः क्षरद्रुत-
माचष्टे । तस्मिन् घृते द्वितीयाकिञ्चन संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तत्र संस्कृतं घृतमु-

पांशुयाजे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते भ्रूमः ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया । ततोऽग्नि-सूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याधारमा-धार्येत्यनेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्वृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौ-गिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षार्यते तस्य कर्मण एतन्नाम ॥ ननु नामधेयत्वे सन्युज्जिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याधारेणाधारयतीति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धा-त्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधा-रमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभा-वेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ द्विहोमोपांशुयाज-योर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः । किंतु कर्मान्तरयोर्नामनी ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः ।

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया ।

न चिवावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ।

नैकस्मिंस्तेन गौरयास्य वृत्त्या स्यात्कर्मनामता ॥ १५ ॥

श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाच्चागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सौमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः का-म्यो विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरभ्युपगता भवति । न च गुणविधित्वे चिन्तायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चिन्त-
न

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ४. अधि० ६.]

वादितावादिता प्राप्ते ब्रूमः ॥ यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते ॥ एवमयं
द्विपन्त भ्रातृष्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः
पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते । तस्मात्पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति
श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम् ॥ संदंशेनाभिचरन्त्यजेत । गवाभिचर्यमाणो यजे-
तेत्यत्र संदंशगोशब्दयोर्नामत्वं श्येनशब्दवद्ब्रूयम् । यथा संदंशेन दूरादानमादत्ते ।
यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयभावाभिधानात् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्याधीत्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद्गुणफलद्वये ॥ १६ ॥

साधारण्यजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

चिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १७ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं चिकं यजेः ।

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वचिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥

त्यक्ता तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दो ऽपि कर्मनामापिहोचवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्न-
वाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं सुराद्रूपम् । तच्चात्र गुणः । सुरायहाणामनुष्ठेय-
त्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा
प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले
च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकाराद्वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः ।
ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति ।
फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति कारणकारकत्वम् । ततः कथमुभयसं-
बन्ध इति चेत् । नार्यं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र
प्रकृत्या याग उक्तः । प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिध्याहारासंबन्धमात्रं
गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव कारणत्वस्य
वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य

यजेरुभाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितसंबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वे ऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात् । तर्हि तान्यपि वाक्यान्वचोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजतेस्तन्त्रेणोभयसंबन्धे सति विरुद्धचिकित्वापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं चिकम् । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं चिकम् । तच्चोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानम् । यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः । यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादिचिकं यागस्योपादेयत्वादिचिकं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादिचिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादिचिकं च पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धं चिकित्वापद्यते । ननु तर्हि मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः । पृथक्संबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् । न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम् । यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः । किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्यामिहोचशब्दवत्कर्मनामधेयम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इति नाम गुणो ऽथवा ।

नामाग्निहोचवन्मैवं नामत्वे देवता न हि ॥ २० ॥

मन्त्रो ऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ४. अधि० ८.

चाच्युतो भवतीति । तच्च यथाभिहोचशब्दो ऽयं होचमचेत्यमुमर्थे निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम् । तथायेयशब्दो ऽयमिसंबन्धं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अभिहोचे त्वमिज्योतिर्ज्योतिरपिः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रो ऽस्ति । आयेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । अपिर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणो ऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात् । तस्मादायेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

यदायेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसंभवात् ।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २२ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसंभवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥ गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसंभवात्प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥ २३ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिर्लुनाति । आज्यं विलापयति । पुरोडाशं पर्यगि करोतीति । तच्च बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात्पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्रावत्यस्योक्तत्वाद्गूपाहवनीयादिशब्दवत्संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् ॥ मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यच्च यच्च बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तच्च तच्च जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिरा-

दाय गावो गता इति । क्रय्यमाज्यमिति । पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च । तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनं तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वाच्च मेति चेत् ।

जातेस्तत्र निमित्तत्वात्तद्युक्ता चोदना प्रमा ॥ २५ ॥

स्पष्टो ऽर्थः ॥

नवमाधिकरणम्प्रचयति ॥

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रवलत्वतः ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्पशक्तिः ।

योगः स्यात्कृमिशक्तित्वात्कृमिर्ब्याकरणाद्भवेत् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्धेजिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्बर्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोक्ष्यत आभिरिति योगो ऽत्र शङ्कनीयः । रूढेः प्रवलत्वादिति पक्षान्तरम् ॥ तत्र न तावत्संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापो ऽनूद्याभिमन्त्रणादिविधिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः । उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमकृमत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कृमिः । सोपसर्गाद्जातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मेन्थ्यस्य वर्तनम् ।

आद्यौ पूर्ववदन्यो ऽ चिरजातेर्नावनीतवत् ॥ २६ ॥

अग्निचयने श्रूयते । निर्मेन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तच्च निर्मेन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिर्वादिशब्दवत्सौक्तिकवैदिकसाधारणाद्विजातौ रूढिरित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्देहकृत्तत्वादारणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् ॥ लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मेन्थ्यगार्हपत्ये नित्यं धृतो ऽग्निश्चिरनिर्मथितः । सद्य एवालौकिकमन्थनेन जातो ऽग्निरचिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते । यथा पुराणनूतनयोर्धृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समाने ऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते । तद्वत् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्तामेयाद्यष्टकान्तिके ।

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २९ ॥

नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥ ३० ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वे ऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥

इज्यन्ते ऽ च यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चरुम् । साविचं द्वादशकपालम् । सारस्वतं चरुम् । पौष्णं चरुम् । मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिक्षाम् । द्वावापृथिव्यमेककपालमिति । तेषामष्टानां यागानां संनिधाविदमाम्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति । तर्भामेयादीन्यागान्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामा-

मिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्धिधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् । तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोर्भावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मान्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानामग्नेयादीनष्टौ यागान्यजेतेत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा । आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्तिन्यायेन वैश्वदेवत्वम् । अथवा । विश्वे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् । तथा च ब्राह्मणम् । यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्विश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावाच्च युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवलाः । विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्बुर्वलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

गुणनामत्वसंदेहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ३३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्द्वादशकपालेष्टे वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोचवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३५ ॥

वाक्यैश्चमुपसंहाराद्विस्पष्टं तच्च बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥ ३६ ॥

काम्येष्टिकारणे श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते । यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो

दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति । यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति । यस्मिञ्जात
एतामिष्टिं निर्वपति । पूत एव स तेजस्थन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवतीति ।
अचाष्टादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता । इष्टि-
विधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या
निमित्तीकृत्याग्रिहोचशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः ।
नाच द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः । किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः । द्वादशसु कपालेषु
संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य
द्रव्यान्तरे ऽ नन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् । एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्य-
रूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशवरुद्धत्वादष्टाक-
पालादेरनवकाश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ॥
अयमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्येवैतानि
वाक्यानीति वाच्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात
एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशक-
पालः स्तूयते ॥

अथ गुरुमतमाह ॥

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात् ॥ ३७ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वं च न संभवति । उत्तमपुरुषामन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्र-
त्वम् । अतो ऽ ष्टाकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । मैवम् ।
स्तावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात् ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानः प्रस्तरो ऽ च गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥

गुणो वा यजमानो ऽ स्तु काग्रे प्रस्तरलक्षिते ।

अंशंशित्वाद्यभावेन पूर्ववत्ताव संस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रहियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमास्त्रायते । यजमानः प्रस्तर इति । तच्च यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उज्जिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद्गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वे ऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशंशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । ऊर्जो ऽ वरुद्धा इत्यादिवस्तुतिरिति चेत् । न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाच्चात्र नामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वयौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद्यजमाने प्रहते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्विधेयः प्रस्तरः यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते । तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरः यजमानशब्देन स्तूयते । एवं यजमान एककपाल इति द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

आमेयो ब्राह्मणो ऽ चापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमामेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमास्त्रायते । आमेयो वै ब्राह्मण इति । अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादामेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् । नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ॥ आमेयं सूक्तमामेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वाच्च ब्राह्मणः सूक्तम् । नापि हविः । अतः संबन्धवाचितद्धितान्तेनामेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्नि-संबन्धः । तथाप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समास्त्रायते । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति ।

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ४. अधि० १६.

निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम
तणामजः पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः । मुखतो ह्यसृज्यन्तेति । त-
स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चश्राधिकरणमारचयति ॥

आदित्यो यूष इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः ।

द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तेजसे ऽ स्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यज्ञक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तद्यूपे ऽ प्यस्ति । घृताक्तस्य यूषस्य तेजस्वित्वा-
ध्यवसायात् । तत आदित्यशब्देन यूषः स्तूयते । एवं यजमानो यूष इत्यत्र चक्षुर्ग-
म्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानशब्देन यूषः स्तूयते ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

पशवो ऽ न्ये गवांश्चेभ्यो ऽ पशवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं यक्षुणो वादो ऽ यवास्तु तत् ॥ ४३ ॥

स्तुत्यभावाद्गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वाच्चिषेधस्य घटाद्यर्थेभिधायिना ॥ ४४ ॥

पशवो ऽ पशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसैव गवांश्चेभ्योः ॥ ४५ ॥

इदमाश्रयते । अपशवो वा अन्ये गोक्षेत्रेभ्यः पशवो गोक्षेत्रा इति । तत्रा-
जादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति । पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तु-
तेरभावात् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । अज-
दिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेधमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटा-
दिपदार्थमभिदधाति । तस्मिन्घटादौ गवांश्चेत्प्राशस्त्यं नास्ति । सो ऽ वं प्राश-
स्त्याभावो ऽ जादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तो ऽप्यजादयो घटा-
दिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमानकार्यसिद्धिराग्रेये मुखजत्वम् । आ-
दित्यवहेजस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रत्ययार्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्रा-
प्युक्तं प्रत्ययप्रशंसा । इह अपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवांश्चेभ्योः प्रशंसैव

निमित्तं फलं च । द्विप्रकारा हि प्रशंसा । वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्षे एकः प्र-
कारः । स्तावकेन शब्देन संपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्वयोरजादिभ्य
उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम् । अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि
सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशवः संपन्नाः । ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम् ।
तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः ॥ अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः ।
अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम् । असन्त्वं वा एतद्वदच्छन्दोममित्यप-
रमुदाहरणम् । अग्निहोचदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति ।
ईदृशः सामो महिमा । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चतुष्टवारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते
चयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीचिष्टुजगतीछन्दोभिर्गीयमा-
नत्वात्तेषां विष्टुतिः सामब्राह्मणे द्रष्टव्या । अतः सत्त्वमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दो-
मरहितत्वादसत्त्वं भवति । ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वाच गुणे विधिः ॥ ४६ ॥

आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥ ४७ ॥

ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यात्स्तोथते यतः ।

यथा सृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥ ४८ ॥

एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे कचिन्न हि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४९ ॥

अपिचयने श्रूयते । सृष्टीरुपदधातीति । सृष्टिशब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टका-
नामुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र
इति विगृह्य तद्वानासामुपधान इत्यादिष्याकरणसूचसिद्धप्रक्रियया तन्निष्पादनात् ।
सृष्टिशब्दोपेताश्वोपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः । ब्रह्मासृ-
ज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात्ते मन्त्रा अपि सृष्टिशब्दे-
नोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः । उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसंबन्धात् । न

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० ४. अधि० १९.

चार्थवादत्वमस्य संभवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्रामे भूमः ॥
अभिचयनप्रकारणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसंबन्धो ऽ वगम्यते ।
विशेषसंबन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र वि-
धीयन्ते । किंतु तान्मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्य-
माणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा सृष्टमेवावस्तु इति वक्ष्यमाणो ऽ र्थवादः । यदि
विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् । तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्र-
योगाद्विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गु-
णविधायकः । किंत्वर्थवादः ॥ ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । एकयास्तुवत् ।
प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात् । वाढम् । तथापि द्वितीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजति-
धातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि । तत्र
यथा सृष्टिभूमता तथाभापीति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अथैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः ॥ लिङ्गप्र-
करणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । एतस्यैव प्राणान्दधातीत्यस्य वक्ष्यमा-
णार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वच द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टि-
लिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमाश्रयते । अयं पुरोभु-
वस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वे ऽ पि च्छत्विणो गच्छन्ती-
तिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्यसि-
द्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चोक्तम् । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसा-
लिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पितेति ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शर्करा उपधत्ते ऽ क्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाश्रिता अक्ता घृतेनेवाश्रवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।
 अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादादलित्वतः ॥ ५२ ॥
 सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।
 घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥
 अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।
 बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते । मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपा-
 चाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः ।
 अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकार्थत्वात्प्रवल-
 त्वात् । तत्प्रावस्ये च मुख्यत्वादयस्त्वयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथ-
 मश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् । अर्थवादस्तु
 विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः । चरमश्रुतत्वात्संजातविरोधी । ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्रा-
 प्तार्थः । तस्माद्येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं
 विधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः । सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः । घृततैलादि-
 विशेषवाचकशब्दाभावात् । तत उक्तरीत्या प्रवलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये
 विशेषे संदेहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते । न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थ-
 वादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् । न । विधेरुन्नेयत्वात् । तेजो वै घृतमित्येवं
 तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । स्तूयते स विधीयत इति न्यायात् ।
 तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्ता इति । तस्माद्घृतेनैवाञ्जनम् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

सुवेणाय स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।
 आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५ ॥
 व्यवस्थापकराहित्यात्सुवाद्या अव्यवस्थिताः ।
 व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । हस्तेनावद्यतीति श्रूयते । अत्रावदेयेष्वा-
 ज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी सुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः । व्यव-

स्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत् ॥ मैवम् । शक्तेर्यवस्थापकत्वात् । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति । कट आसीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधायेति । वेदे ऽप्यञ्जलिना सकून्प्रदाव्ये जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगो ऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निष्छिद्रसंयोगो न भवति । तादृशे ऽञ्जली सकूनामवकाशभावात् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतो ऽञ्जलिर्गृहीतः । एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य सुबो योग्यः । छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः । संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
समाप्तश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमे ऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ ० ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

प्रत्येकमथवैक्रेण सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।

लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमचोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसंबन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावे ऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयो ऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते । पदान्तरं तु तच्छेषतयान्वेति ॥ ननु यस्य पदस्यार्थो ऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि । तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्बिरुद्धचिकहयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । उद्भिदा यजेत पशुकामः । श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादिषिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० १.

..... न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चि-
..... अपूर्वस्यैव धर्मेत्वात् ॥

इतायव एकभारचयति ॥

द्रव्यादिशब्दतो ऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ३ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते ।

भावनावाचिनो ऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ४ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ।

सर्वधात्वर्थसंबन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ५ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ।

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ६ ॥

इदमाश्रयते । सोमेन यजेत । हिरण्यमाचेयाय ददाति । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं
भार्यम् । श्येनेनाभिचरन्यजेत । चित्रया यजेत पशुकास इत्यादि । तच्च सोमहिर-
ण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ । सुवर्णशब्दो गुणवाची । श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ ।
तैरितैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति । कुतः । द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति
साधनत्वसंभवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न
साधनं भवितुमर्हति । ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्र-
त्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते । पचि-
क्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना
यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते ॥ ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वत् । न
तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः । धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः
क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसंबन्धरूपेण लक्षयितुं शक्य-
त्वात् । तदुक्तमाचार्यैः । धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथापि सर्वसा-
मान्यरूपेणैवावगम्यत इति । अन्यैरप्युक्तम् । सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्वि-
विधस्तयोः । अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति । पचतीत्युक्ते पाकं
करोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति । तच्च पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैर्ब-
वह्नियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यनेन व्यव-

ह्रियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ्प्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः । स चाख्यातप्रत्ययार्थे औदनोत्पत्तेरनुकूलः । ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वास्मिन्नन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा अयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न । रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गः । स्यन्द इति चेत् । न । मानसत्यागरूपे यजतावध्याप्तेः । उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् । शब्दभावनायामध्याप्तिः । न हि शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्यन्दः प्रयत्नो वास्ति । लिङ्गलेङ्गोदत्तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थभावना । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः । अर्थोक्तभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति ॥ किं च । स्यन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्यन्दादीनां भावनात्वमाहुः । किंत्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मादस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यौदनफलोत्पत्त्यनुकूला । तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि । तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सञ्ज्जक्रोति फलं साधयितुम् । द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः । द्रव्यादिनिष्पादिनेन धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभिधीयते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत् । न । प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात् । अन्यद्वि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागौ प्रति । अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति । तस्माद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद्यागेन भावयेदग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेति कर्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात्प्रकरणान्नातः सकलः शब्दसंदर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० २.]

प्रपञ्चः । भाष्याद्यंशचयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते । सा सर्वापि शब्दभावना या
भाष्या । विधायको लिङ्गादिः करणम् । अर्थवादसंपादिता स्तुतिरितिकर्तव्यता ।
सेयं शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत
इत्युक्तम् । तस्यां चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाष्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृ-
त्यर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत । चिचया यजेत पशुकाम इति । तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न संभ-
वतीत्यभिधास्यते । तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताङ्गावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्र-
योजनं तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते तु तात्सङ्गाव इति ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

अपूर्वसदसङ्गावसंशये सति नास्ति तत् ।

मानाभावात्फलं यागास्तिस्र्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥ ७ ॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयो ऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥

अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।

अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातो ऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्या-
ख्यातान्तभावार्थपदमिति तदनुपपन्नम् । अपूर्वसङ्गावे मानाभावात् । यजेतेत्या-
भ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वभावे कालान्तरभावि-
स्वर्गसाधनत्वं विनष्टस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न । शास्त्रप्रामाण्येन तदु-
पपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्ग-
साधनत्वं प्रमितम् । तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम् । तच्च किं
यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गात्पादनम् । नाद्यः ।
यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । मृतयोर्दंपत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्श-
नात् । अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादसदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्या-
यः । कल्पिते ऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति
चेत् । न । यागावान्तरव्यापारो ऽपूर्वमित्यङ्गीकारात् । न शुद्धमननिपतनयोः

वान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् । तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु । शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औष्ण्यव्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकाराद्यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते । तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तव्यमन्यनुवर्तताम् । तस्मादस्त्यपूर्वम् । तद्विशेषस्तु संप्रदायसिद्धयागप्रक्रियावगन्तव्यः ॥ तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरित्थं दर्शिता । प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनता बोध्यते । यागेन स्वर्गं कुर्यादिति । कथं विनश्चरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायां पूर्वं कृत्वेत्युच्यते । कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् । फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वं चेति । येन स्वर्गं आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अमावास्यायां चयाणां यागानामेकः समुदायः । पौर्णमास्यामपरः । तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहृत्य फलापूर्ववारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्तिनां चयाणां यागानां भिन्नलक्षणवर्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागचयजन्यानि चीर्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्तेरणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकलक्षणवर्तिनां संघातासंभवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तच्च त्वयं विभागः । संनिपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते । तद्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुयाहकाणीत्येकहूपेणोत्थभावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वचापूर्वप्रक्रियावगन्तव्या ॥

अथ गुरुमतमाह ॥

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमात्मात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङ्गादिमा ।

अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिधेयते तच्चास्ति । कुतः । अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशत्कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० ३.]

सर्वात्मना नश्यति । किंतु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंबन्धि-
द्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्तार्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः ॥ नैत-
द्युक्तम् । उक्ते ऽ र्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगे ऽ पि मानाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्य-
फलसाधनमपूर्वमस्ति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृच्चः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । ग्रीहीनवहन्ति । तण्डुलान्पिनष्टीति । तत्रावघातपे-
षणे अपूर्वजनके । विहितधात्वर्थत्वाद्यजत्यादिधात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवाक्यवैय-
र्थ्यरूपो बाधकस्तर्को ऽ वगन्तव्यः । तुषविमोकचूर्णत्वयोर्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्ध-
त्वेन तादर्थ्ये ऽ वघातपेषणयोर्विधिवैयर्थ्यः स्यात् । तस्मादस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
दृष्टफले संभवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः । तच्च हि क्रि-
याप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु ग्रीहीनिति
कर्मकारकविभक्त्या ग्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद्व्यपगतन्त्रो ऽ वघातो
द्रव्य एवातिशयं कुर्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च विधिवैयर्थ्यम् । नखनिर्भेदादिना
तुषविमोकसंभवे ऽ प्यवघातेनैवासौ कर्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहे-
तुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ॥

अत्र गुरुमतमाह ॥

द्वितीयां संकुवन्नङ्गा नियोगे ऽ न्वीयतां क्रिया ।

साक्षादिति न मन्त्रव्यं दृष्टस्याचोपपत्तिः ॥ १४ ॥

संकुचुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय
संकुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते । तथा ग्रीहिभिरवहन्तीति वि-
परिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगे ऽ न्वीयति

चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । तच्च होमेन सक्तुषु संस्कारो न संभवति । भस्मीभूतानामन्यत्र विनियोगासंभवात् । इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते । वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसंभवात् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

संमार्ष्टि सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १५ ॥

गुणत्वं न हि संभाव्यं प्राधान्यं तु प्रयोजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुहादीनां दर्भैः संमार्जनमास्त्रायते । सुचः संमार्ष्टीति । तच्च संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतः । गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूचकारो हि कर्मणां राशिश्चयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पूषक्सूचयामास । तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । व्रीहीनवहन्ति तरुलान्पिनशीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जनेन जुहादिषु कंचिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च सुचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः । तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति । यदि सुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात् । तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० ६.

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १७ ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रीतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रउगं शंसति । निष्केवल्यं शंसति । आज्यैः स्तुवते । पृष्ठैः स्तुवत इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ । अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः । तुषविमोकवदृष्टार्थलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुसरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्धकीर्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्यो ऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसंबन्धाभिधानपराणि । तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुसरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः । तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदी तमानयेत्यादौ तच्च न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् । ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत् । पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो बाध्येत । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् ॥ तच्च दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत् । ततो ऽ पूर्वमस्तु ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वान्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥ १९ ॥

यच्छ्रुतादेः स्त्रीणशक्तिर्न विधिसिद्धिर्न ततः ।

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २० ॥

अयं मन्त्र आवायते । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगिस्ताभिः संप्रते

गोपतिः सहेति । अयमर्थः । गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा
ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोके ऽवतिष्ठत इति । तच्च यथा ब्रा-
ह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम् । तथा मन्त्रगतम-
पीति चेत् ॥ मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे
तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते । न तु विधायकत्वम् । यच्छब्दादेरित्यादिशब्दे-
नोत्तमपुरुषामन्त्रणादयः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः । अग्नीदग्नीन्विहरे-
त्यामन्त्रणम् । एवं ब्राह्मणे ऽपि यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्युदाहरणीयम् । तस्मा-
दाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न
भवतः । किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रगताख्यातस्य
विधायकत्वम् ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्नियं मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदध्याप्यादेरवारणात् ॥ २१ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

ते ऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमाधायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तच्च मन्त्रस्य लक्षणं
नास्ति । अध्याप्यतिथ्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र
इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादध्यापिः । मनन-
हेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणे ऽतिथ्यापिः । एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र
इत्यादिलक्षणानां परस्परमध्याप्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य नि-
र्दोषलक्षणत्वात् । तच्च ससाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु
प्रथस्वेत्यादयो ऽनुष्ठानस्मारकाः । अपिमीळे पुरोहितमिमत्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नी-
दग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररू-
पाः । अग्ने अग्निं ऽक्षालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः ।
पुच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या

इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वन्यन्तविजातीयेषु समाख्या-
नमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मो ऽ स्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्यो-
पयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयो ऽ पि पदार्थानां नानां यान्ति पृथक्कशः ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन यान्ति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रो ऽ य-
मिति समाख्यानं लक्षणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्वाङ्मणेन्यत्र लक्षणं विद्यते ऽ थवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति कुप्रेरभावतः ॥ २३ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्वाङ्मणमित्येतद्भवेद्वाङ्मणलक्षणम् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाज्ञायते । एतद्वाङ्मणान्येव पञ्च हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य
लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु
च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः ।
भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा
संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति
हेतुः । तद्भो दधित्वमिति निर्वचनम् । अमेध्या वै माषा इति निन्दा । वायुर्वै
क्षेपिहेति प्रशंसा । तद्वाचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः । यजमानेन
संमितौहुषी भवतीति विधिः । माषानेव मद्यं पचतेति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा
अभेषुरिति पुराकल्पः । यावतो ऽ चान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-
न्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । न च हेत्वादीनामन्य-
तमद्वाङ्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसम्भावात् । तथा हि । इन्द्रो वा-
मुशन्ति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनम् । मो-
घमन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अ-
धःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः । कपिञ्जलानालभत इति विधिः । सहस्र-
मयुता दददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः । इतिकरण-
बहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्ययजया इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदि-

पा० १. अधि० १०. ११. १२.] ॥ द्वितीयो ऽध्यायः ॥

६३

त्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रे ऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति ॥

नवमाधिकरणमारचयति ।

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २५ ॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणं इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति । असौ देवदत्तो ऽमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रो ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नप्तेति । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोच इति च । एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत् ॥ नैवम् । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात् । न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकारो ऽधीयते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति ॥

नक्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रस्त्रिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥ २६ ॥

इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति चीन्वेदान्विदन्तीति चिविदः । चिविदां संबन्धिनो ऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण चिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । तच्च चिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्कर्यस्य दुष्परिहृत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेर्बृहदेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मि-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० १४.

भिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टम-
स्ति । तद्वाक्षणे सावित्र्यर्चेत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतस्मात् गायत्र्यास्त इति प्रति-
ज्ञाय किंचित्ताम यजुर्वेदे गीतम् । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीन्नि
चीणि यजूंषि सामवेदे समास्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता ऋचः
सामवेदे समास्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् ॥ न । पादादीनामसंकीर्ण-
लक्षणत्वात् । पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः । गीतिरूपा
मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रष्टिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न का-
पि संकरः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधावहिः ।

यजुर्वेद्वैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २७ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरूपसादय । अग्नीदग्नीन्विहर । बर्हिः स्तृणीहि । इन्द्र
आगच्छ । हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आस्नाताः । परसंबोधनार्था मन्त्रा नि-
गदाः । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो वहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः । पा-
दगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात् । प्रष्टिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वे ऽपि धर्म-
भेदेन यजुष्यन्तभावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषोच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ वहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां
ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा । तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वेन
यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणां चैविध्यं सु-
स्थितम् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्यापि दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तो ऽ वधार्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ! देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽ श्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपामीति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकं स्यादिति चेत् । न । एकस्मिन्पदे ऽ तिष्याग्निः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्य-
भेदः स्यादिति चेत् ॥ मैवम् । यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्य-
मिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वाद्विभागे साकाङ्क्षमित्युक्ते ऽ तिष्याग्निः स्यात् ।
स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रति-
तिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । अत्र तस्मिन्चित्यादिपदसमूहस्य विभागे
सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति । अतस्तद्व्यव-
च्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः ।
उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुसेवं सुष्ठु सेवितुं यो-
ग्यम् । मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभय-
वादि सिद्धम् । तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्ते ऽ तिष्याग्निः स्यात् ।
भगो वां विभजतु । पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमू-
हयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्ष-
मित्युक्तम् । प्रकृते त्वग्रये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः सा-
काङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापो ऽ र्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्ण-
येनानियतपरिमाणस्य यजुषो ऽ वसानं निश्चेतुं शक्यम् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थोऽस्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३१ ॥

द्वेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याह्नते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदो ऽ र्थभेदतः ॥ ३२ ॥

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० १. अधि० १६.

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते । सो ऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः । कुतः । अस्याह-
ष्टार्थत्वेनैकस्यैवाहृष्टस्य कल्पने लाघवात् । न चोरु प्रथस्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्टेयार्थ-
स्मारकत्वं संभवति । क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ इषे
त्वेति छिनत्ति । ऊर्जे त्वेत्यनुमाहीति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेतौ वि-
नियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण छिनत्ति । अनुमाज्मीत्येवं क्रियापदे ऽध्याहते सत्यनु-
ष्टेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यजुर्मन्त्रभेदः । इष्यमाणायान्नाय भोः पलाश-
शाखे त्वां छिनत्ति । ऊर्जे रसाय वलाय वा त्वामनुमाज्मीत्यर्थभेदः ॥ एवमायुर्यज्ञेन
कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ कृत्तिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वे ऽप्यायु-
रादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात्कृत्तौवाचयतीति कृत्तबहुत्वस्य चोदि-
तत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम् ।

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारो ऽच लौकिकः ॥ ३३ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ।

अन्यशेषो ऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसङ्गोमेध्वेवमास्त्रायते । या ते अग्ने ऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा ग-
ह्वरेष्ठा । उयं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया ।
या ते अग्ने हराशयेति । अयमर्थः । अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्ने-
स्तिस्रस्तनवः । तास्वाद्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा । गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये
लोहे ऽवस्थिता । तथा तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापातकं च
हतवानसीति । तथा च ब्राह्मणम् । उयं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वा-
हेति । अशनायापिपासे ह वा उयं वचः । एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वच इति ।
तच्च स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां
पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषो ऽध्याहर्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग-
स्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वैदिकयोर्मन्त्रयो-
राकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्र-

योरनुषज्यते । यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारा-
त्संनिवृण्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

नानुषङ्गो ऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नाचानुषज्यते ॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रचये ऽतस्तद्वारा सर्वशेषो ऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते । चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनातु ।
देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति । तच्च तृती-
यमन्त्रशेषो ऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः । निरा-
काङ्क्षत्वात् । न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः
संपूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्ष ।
तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते ।
क्रिया च पुनात्वित्येषा चिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रिया-
द्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षे ऽपि यथान्वेति । तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मा-
दस्यनुषङ्गः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गो ऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यचयोग्यत्वात्सो ऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रे ऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्ववायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । सं ते प्राणो वातेन गच्छतांम् । समङ्गानि यजचैः ।
सं यज्ञपतिराशिषेति । अयमर्थः । भोः पशो तव प्राणो वातेन वास्तेन वायुना
संगच्छताम् । तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा सं-
युज्यतामिति । तच्च यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्ष-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० २. अधि० १.

तस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनात्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्वबुद्धिस्थितेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतासम्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषो ऽ ध्याहर्तव्यः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा ।

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदो ऽ प्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति ददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । तानि चैवं श्रूयन्ते । सोमेन यजेत । हिरण्यमाचेयाय ददाति । दाक्षिणानि जुहोतीति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः । तच्चाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् । तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहादेकमाख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ॥

अथ गुरुमतमाह ॥

नियोगैक्यतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते वलात् ॥ ३ ॥

कर्मभेदचित्ता नाध्यायार्थः । किंतु शास्त्रभेदचित्तेति गुरोर्मतम् । तच्च यजेत

दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्वातूनां नियोगवाचक-
त्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकमिति पूर्वपक्षः ॥ प्रतिधातु
लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्वात्पर्यानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽपि भेदस्य वारयि-
तुमशक्यतया नियोगानुसारिशस्त्रं भिन्नमिति राजान्तः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैकादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इडो यजति ।
बर्हिर्यजति । स्वाहाकारं यजतीति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु
यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मा-
दाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन
कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् ॥ अथोच्येत । समिधो यज-
तीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजति-
पदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधी-
यन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न । तनूनपादादिशब्दानां
यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतद्धितयो-
रश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः । तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्या-
दाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यच्च चतुर्थीमुपरितनानां यजतिपदाना-
मनुवादत्वं तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे
विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते । तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रूयते । अनुवादत्वं
तु पुरोवाटरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य संनिधिनावगम्यते । संनिधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः ।
विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनून-
पादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते ॥ नन्वेवं सति संज्ञाभेदात्कर्मभेदः सं-
पद्यते न त्वभ्यासात् । तथा सति ब्रह्ममाणेनाधिकरणेन संकीर्येत । मैवम् । वैष-

॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ॥ [पा० २. अधि० ३.]

म्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन्वस्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वाव-
गमात्संज्ञायाः कर्मभेदेहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चा-
भ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः, संज्ञा अपेक्षिता इति तनू-
नपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदेहेतुः ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।

कर्मोन्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भौवं द्रव्यं हि देवता ।

वार्षघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥

वार्षघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं चिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां चिके चिके ॥ ९ ॥

विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराप्तेयकादिना ।

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमास्त्रायते । य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते । य एवं विद्वानमावास्यां यजत
इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते । न तु प्रकृता आप्रेयादयः षड्भागा
अनूद्यन्ते । आप्रेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन्प्रकरणे एवमास्त्रायन्ते । यदाप्तेयो
ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूताममीषोमावा-
ज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । ताभ्यामेतममीषोमीयमेकादशकपालं
पूर्णमासे प्रायच्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रं पयो ऽमावास्यायामि-
ति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्यः आप्रेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणो ऽन्यत्वे
सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोर-
भावः । ध्रौवाज्यसंज्ञावात् । अत एवोक्तम् । ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्र-
वर्णिकी । रूपवन्तौ ततो यागी विधीयेते पृथक्त्वेति । सर्वस्मै वा एतद्विज्ञाय
गृह्यते यदुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मान्त्रवर्णि-

कीत्वमित्यमुच्चेतव्यम् । तस्माद्वार्चघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्या-
यामिति । वार्चघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयते ।
तत्रापिर्वृक्षाणि जङ्गनदित्येको वार्चघ्नो मन्त्रः । त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत
वृचहेत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमी पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरास्मात्तयोर्वृधिधानु-
युक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपत्वाद्या-
गान्तरमत्र विधीयते । षड्ग्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्श-
नाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम् । किंतु पौर्णमास्यां पौर्णमा-
स्या यजेत । अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्काल-
विधायकम् । यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं
विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आस्तां तावद्ब्रूयम् । देवता
तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्चघ्न्योर्वृधन्वत्योश्चाज्यभागदे-
वताप्रतिपादकत्वात् । हीचे मन्त्रकारणे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चा-
स्त्राय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्चघ्न्यौ वृधन्वत्यौ चास्माते ।
लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभाग-
विषयत्वमवगम्यते । यस्तु वार्चघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तस्मिन्क्रमकृत्तयोरा-
ज्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतनकर्माङ्गतां त-
योर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति ॥ किं
तर्हि पूर्वप्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु चिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च काल-
वाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहि-
तयोर्वैगत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्र-
योजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फलवाक्ये
षड्ग्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामि-
त्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम् । कालविधानासंभवे ऽप्येकैकस्य चिकस्य सह-
प्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालवि-
हितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितर-
त्रापि ॥ ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावे ऽपि नानुवादकत्वम् । तस्य
यागविधायकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहित-

यागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आप्तेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वात्तास्ति, विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाप्तेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥ किं चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाप्तेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि समिधो यजति । आधारमाधारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विध्य आस्ताः । यदाप्तेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसंबन्धो बोधनीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आप्तेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात्सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवात्समप्राधान्यात्प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिष्व्याप्तेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु चिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाप्तेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न को ऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजमित्येषो ऽनुवादो ऽवाप्यवा विधिः ।

विष्यत्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधी ।

सत्यर्थवादो विष्यत्वादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्वतः ॥ १२ ॥

इदमाश्रयते । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते । यदन्वञ्चौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुरूपांशु यद्व्यो ऽजामित्वाय । प्रजापतिरुपांशु यद्व्यो ऽजामित्वाय । अग्नीषोमावुपांशु यद्व्यवाजामित्वायेति । तत्र विष्यत्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् ॥ मैवम् । आप्तेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्वम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्यत्वादिवाक्येषु प्रतीयते ।

पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र यजतीति वर्तमाना-
प्रदेशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् । अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्या-
पि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपानुयाजनामकत्वम् । सत्येव गुणद्वयविशिष्ट-
कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिववाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहित-
यागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः । समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजा-
मित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा इत्यादेरजामित्वायेत्यन्तस्य सर्वस्य महा-
वाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र वि-
धिस्तिस्रोपांशुयाजस्य द्रव्याभावः । ध्रौवस्य तद्व्यवहारात् । नापि देवताया अभा-
वः । नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठितेर्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन
देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्माद्यजतीत्येतद्विधायकम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादो ऽथवा विधिः ।

अरूपत्वाद् दध्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३ ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतो ऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमावायते । अग्निहोत्रं जुहोति । दध्ना जुहोति । पयसा जुहोतीति च । इद-
मपरमावायते । आधारमाधारयति । ऊर्ध्वमाधारयति । ऋजुमाधारयतीति च ।
तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधारवाक्यं
चोर्ध्वादिववाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेवता-
लक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत् ॥ तत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन
गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते
कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्र-
विधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अ-
तो ऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु
मान्त्रवर्णिकी । आधारे ऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत ।

गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहिते ऽर्थे ऽनुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादो ऽ पुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ।

यहणे सोमसंस्कारो ऽ वदाने पशुसंस्किया ॥ १६ ॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते । तच्चैन्द्रवायवं गृह्णाति । मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादी-
न्यपि श्रुतानि । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते । तच्च हृदयस्याये ऽ वद्य-
ति । अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तच्चैन्द्रवायवादिवाक्यैर्योगा
विधीयन्ते । इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैर्देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीय-
मानत्वात् । एतेषां यहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेना-
नूद्यते । तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम् । ततो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र वि-
धीयन्ते । तदनुवादेन पञ्चालम्भवाक्ये ऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते । तस्माद-
वदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ सति हि पुरोवादे ऽनुवादो भवति । न चात्र पुरोवादो ऽस्ति । सोमेन
यजेतेत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य यहणवाक्येष्वप्रतीतेः । न हि यहणं यजनं भवति ।
नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता । न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः
प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम् । धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात् ।
तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतो ऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते । ततः पुरोवा-
दाभावे ऽनुवादासंभवाद्यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयते । यहणवाक्यैस्तु देव-
ताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

आहुतीस्त्रिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥

पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियाचित्वस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥

देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

.. तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम् । किंतु सकृदेवास्नातम् । तत एकमिदं कर्म । चित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्या नीता । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम् । नाद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रामितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये चित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् ॥

तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन चिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वचोदाहरणम् । सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति । अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता । न तु पूर्वोदाहृतचित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति । कुतः । पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थते । तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अथैष ज्योतिरित्येव गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूद्दिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते द्विज एतच्छब्दो ऽयम् वदेत् ।

संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते । अथ प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन्सहस्रदानलक्षणो गुणो विधीयत इति चेत् ॥ न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन चिन्नात् । न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दो ऽनुपपन्न इति वाच्यम् । संनिहितवाचिनेतच्छब्देनातीतसंनिहितस्येवागामिसंनिहितस्यापि परामर्शसंभवात् । आगामिसंनिहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दो ऽतीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वाच्चूतनं किञ्चित्कर्माभिधत्ते । ततो यथा पूर्वच संख्यया कर्मभेदः । तथाचापि संज्ञया कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवला तच्च वाजिनम् ।

गुणो ऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

तप्ते पयसि दधानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । यनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा । जलं वाजिनम् । तचामिक्षाद्रव्यभाजो विश्वदेवा उक्ताः । ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजो ऽक्षमामिक्षारूपमेषामस्तीति तद्विष्यते । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्ते शिष्टस्य प्रवेशभावाद्वाजिनं वाजिजन्तार्थस्य देवतान्तरतामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नात्कर्मान्तरम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

दधिहोमे ऽन्यकर्मत्वं गुणो वाच्यस्तु पूर्ववत् ।

निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते । तथाग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात्प्रकृतात्कर्मणो ऽन्यदधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते । तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ॥ न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आग्निहोत्रागुणावरुद्धः । तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः ॥ एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समवलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च व्रीहियववद्विकल्पः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यद्धेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ।

गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते ॥ २८ ॥

यद्धेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म । न तत्र गुणविधिः । कुतः । इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत् ॥ मैवम् । कर्मोन्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसंबन्धो न प्राप्तः ॥ धात्वर्थाभावे फलासंभव इति चेत् । न । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।

रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥

साम्नो ऽ च फलकर्मभ्यां संबन्धे वाक्यभिन्नता ।

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

चिवृदमिष्टुदमिष्टोमस्तस्य वायव्यास्त्वृस्वेकविंशममिष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्च-
सकामो यजेतेत्यस्य संनिधी श्रूयते । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयममिष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अस्यायमर्थः । अमिष्टोमस्य विकृतिरूपः क-
श्चिदेकाहो ऽ मिष्टुन्नामकः । स च पृष्ठस्तोत्रे चिवृत्स्तोमयुक्ततया चिवृदित्युच्यते ।
अमिष्टोमोक्थ्यादीनां सामानां सोमसंस्थानां मध्ये ऽ मिष्टोमसंस्थारूपत्वादमिष्टोम
इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते ।
तेन च साम्नामिष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादमिष्टोमसामेत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ
यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्याद्यामेयीष्वृक्षु गीयते । अस्मिंस्त्वमिष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन
वायव्यास्त्वृक्षु तत्साम गातव्यम् । तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य
तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति । तच्च रेव-
तीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः संबन्धः सो ऽ यं पशुफलायामिष्टुति
विधीयते । एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्यावर्तकेनैवकारेण चामि-
ष्टुतः समर्पमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृते ऽमिष्टोत्रे दधि-
गुणो विहितः । तच्चदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विषमो दृष्टान्तः । दधो होमजनकत्वं न
शास्त्रेण बोधनीयम् । तस्य लोकतो ऽ वगन्तुं शक्यत्वात् । फलसंबन्ध एक एव शा-
स्त्रबोध्य इति न तच्च वाक्यभेदः । इह तु रेवत्युगाधारकवारवन्तीयसाम्नो ऽ मिष्टु-
त्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद्दुर्वारो वाक्यभेदः । तेन
पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च वि-
धीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ ॥

चयोदशाधिकरणमारचयति ॥

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्ट्यन्वकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमे ऽपि चतुर्थ्येषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत । सर्वे वै कामाः सौभर इति, समान्नाय पुनः समान्नातम् । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरूपेतस्य सास्त्रो ऽन्तिमो भागः । तस्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो ऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपूरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः । तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् ॥ अथोच्येत । नूतनफलान्तराभावाद्हीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्नत्वादनर्थको ऽयं विधिरिति । तन्न । फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तराभावे ऽपि सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः । न विधिः ॥

॥ इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

रथंतरं साम सोमे भवेत्तद्वृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राययणायाश्च यहाः श्रुतः ॥ १ ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथवा गुणः ।

गायत्रादियुतात्पूर्वादन्यद्भावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

यहायत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवायान्यहा-
नृह्लीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्रायान् । यदि जगत्सामाययणायानिति । तत्र
सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने
पृष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगत्सामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अत्र त्वा
श्रुत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथंतरम् । त्वामिद्धि हवामंह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् ।
जगतीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुणं आश्विनः शुक्रो मन्थ्या-
ययण उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका यहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोम-
रसस्य ग्रहणाद्गृहा भवन्ति । सोमयागस्य रथंतरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्र-
वायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आ-
ययणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादि-
सामोपेतः । तद्भावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाय-
त्रादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदि रथंतरसामा
सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । स-
मर्पिते तस्मिन्त्यथोक्तग्रहायत्वं गुणो विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्यो-
तिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वे ऽपि
पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्येत इति चेत् । रथंत-
रबृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः । रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः ।
तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते । एवमितरत्रापि । तस्माद्गुणविधिः ॥
ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सो ऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ
जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशा-

पा० ३. अधि० २.]

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

धिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाययणायत्वं विकृतौ विषुवन्ना-
मके मुख्ये ऽहनि व्यवस्थापितम् । वाढम् । तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः । आयय-
णायत्ववाक्यं न कर्मोन्तरविधायकम् । किन्तुन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम
संभवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ।

विप्रदन्त्रियविड्भेदाद्विषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रदिनुवादः स्यात्प्रापणं वानुवादगीः ।

व्यत्ययाय चयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्त्रियत्वं तु तत्त्वतः ।

अप्राप्तप्रापणं तस्माच्च रथंतरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते । आप्तेयमष्टाकपालं निर्वपति
हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्र-
ष्टौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणेति । तस्यामवेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्ह-
स्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो
वैश्वदेवमिति । तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवायत्वं व्यवस्थापयितुं यदि शब्द-
युक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं
बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानू-
द्यते । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थाने ऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनु-
वादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नि-
त्यानुवादः । ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावाच्चानुवादो युक्त
इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुकृतराजशब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ राज-
शब्दः क्षत्त्रियजातौ रूढः । न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत राज्य-
शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति त्रिगुण्य राजप्रातिपदिकस्यो-
परि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राज्यशब्द उपचारितः ।

तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्येते ॥ ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टौ तदसंभवे ऽपि राजसूयाद्वहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्संभवात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मन्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदि शब्दस्तु निपातत्वादनर्थको ऽर्थान्तरवाची वेत्युच्येयम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

वसन्ते विप्र आदध्यास्तचैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

अन्तरेणामिविद्याभ्यां कर्मनुष्ठित्यसंभवात् ।

कृप्रे आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकायेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तमतो ऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । यीष्मे राजन्यः । शरदि वैश्य इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । यीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यमिति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयो ऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्यभावः । कृत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या कृमत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मनुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति चेत् ॥ मैवम् । लौकिकाग्रौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

यहाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मन्तरं गुणो वोक्तदर्शदौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽच संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति । तच्च दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्धभावादुद्भिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत् ॥ न । दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात् । तच्च शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाद्वावगम्यते । तथा हि । अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्येमे दाक्षाः । तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धार्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् ॥ एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः । तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरुपयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थे अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वेतं वायुस्पृगीषायामाप्तेये च रविप्रभे ।

चरुगुणश्चरुः स्थाली.निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलहानेर्न तत्किंतु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागंतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमास्त्रायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । सौर्यं चरुं निर्व-
पेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति च । तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमास्त्रातम् । ईषामालभेतेति ।
चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः ।
तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्याया-
मीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वा-
यव्यता संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः
स्थाली । सा च निर्वापस्याश्रयः । निरुप्रस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासंब-
न्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे
एवानूद्येते । तस्मान्द्रुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः
संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्मान्द्रुणफलविशिष्टे
कर्मान्तरे विधीयेते । तदपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावद्-
क्तकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः ॥ श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं
प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयो-
र्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत । ब्रह्मवर्च-
सकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधो ऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धक-
ल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन कर्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का-
गतिरिति चेत् । अनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राङ्गान्तः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः ।

स्पर्शः स्याद्देवराहित्यात्संस्कारः प्रायपाठतः ॥ १६ ॥

अग्निहोचदोहाधिकारे श्रूयते । वत्सालम्भेतेति । तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः
स्यात् । प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात् । वायव्यालम्भवदिति चेत् ॥ न । देवतारहितत्वेन
तद्विषम्यात् । किं च । अयं वत्सालम्भो ऽग्निहोचाङ्गसंस्कारः । तन्प्राये पठितत्वात् ।
इतरसंस्कारवत् । तस्मादयं स्पर्शमात्रविधिः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदैवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमाचत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते । नैवारश्चरुर्भवतीति । चरुमुपधातीति च । तच्च नैवारचरुद्र-
व्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नी-
वारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः ।
स्विष्टकृदादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षि-
तायां वाक्यशेषवलाद्देवताकृप्तिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्य-
न्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमाचं विधीयते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

पर्यग्निकृतः पाल्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १९ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्या च चोदकान्प्राग्विधौ सति ।

पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः कृप्नोपकारतः ॥ २१ ॥

त्वाष्ट्रं पाल्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमाज्ञातम् । पर्यग्निकृतं पाल्नीवतमुत्सृज-
न्तीति । तच्च पर्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पाल्नीवतशब्देन पाल्नीवन्नामक-
देवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपाल्नीव-
तशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ती तु पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छ-
ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वायव्यपशुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अनारभ्याधीतत्वाच्चास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः
पाल्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यग्निकृतशब्दान्वितेनोत्सृजतीत्याख्या-
तेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ

चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थको ऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्र-
योजनत्वात् ॥ नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदृष्टा । स्वार्थेत्या-
गो ऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्येष्टिकरणवाक्ये स्वार्थो वि-
धिस्यज्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्ये-
रन् । मैवम् । पर्येष्टिकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया
अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तच्चिवृत्तिः । आर्थिकीति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः
प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्यातिदेशात्प्र-
बलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवो-
परितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्येष्टिकरणात्प्राचीनानामप्य-
प्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्येष्टिकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पना-
पत्त्या प्रकृतौ यत्कृप्तोपकारं पर्येष्टिकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृ-
तौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः कृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधा-
नात्पर्येष्टिकरणान्ताङ्गीरिति सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथो-
क्तपर्येष्टिकरणविधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते । तदेवमत्रगुण-
विधिः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ।

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् ।

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

यहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद्विधिस्तयोः ।

गुणो ऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । एष वै हविषा हविर्यजति यो ऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय
यजत इति । परा वा एतस्यायुःप्राण एति सो ऽंशुं गृह्णातीति च । तच्चादाभ्य-
शब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात्तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते ।
अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणे ऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र
द्रव्यदेवतयोरभावः । यद्वह्णिलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतिर्वावगती तदीयविध्यन्ता-
तिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ भवत्त्वाददाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम् । ते च नाममी

यहयोरेव स्याताम् । न तु यागयोः । गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यज-
तिस्तु व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्ग्रहयोरेवात्र विधिः ।
ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमसस्य संस्काररूपो गुणः । ऐन्द्रवायवादियहण-
समानत्वात् । यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्संबन्धियहणद्वारा वाक्या-
ज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते ॥ अथवा
तैत्तिरीयाणां षष्ठकारण्डे षष्ठप्रपाठके प्राकरिणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम् ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्बह्वेराधानवच्चितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते बह्वावयिष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं विधाय श्रूयते । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानु-
यजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिराचेणेत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवची ।
स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते । अग्नेः स्तोत्र-
मग्नेः शस्त्रमिति । षडुपसदोऽग्रेऽश्विनस्य भवन्तीति च । यदि लिङ्गं प्रापका-
पेक्षम् । तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजती-
त्येतस्मिन्वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु यजतीतिवद्वा-
गनामत्वम् । अथोच्येत । अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्ये-
ति । तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यमिष्टोमस्यानुयजनं संभवति । देवदत्तमनुगच्छति
यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको
वाग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्त्विष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तस्य
चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य यहसमुदायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अग्निष्टो रूढ्या बहिद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च कृपतया लिङ्गादिकल्पाद्वागवाचित्वा-
द्वलीयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः ।
अथातोऽग्निमादधीतेत्युक्ताधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च

संस्कृतस्य नियोगाभावः । अग्निमग्निहोत्रेण यजत इत्यादिवाक्यैरग्निहोत्रमादौ वि-
नियोगात् । तस्मात्संस्कारविधिः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणो ऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तकर्माच्च मासो ऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेस्तान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुराडपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणो ऽप्राप्तत्वाविधीयत
इति चेत् ॥ मैवम् । किं मास एव विधीयत उत्तोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपस-
दो ऽपि । नाद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्य-
त्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि
गुणविधिः । कर्मोत्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः । न
ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् । असंनिहितत्वात् । अयनं त्वेत्प्रकरणम् । अयन-
मारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यास-
मर्पकत्वे ऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेषा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या
निराकृता । तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्ती निरुद्धाया तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते ॥
ननूपसत्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्म-
भेदः । न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो वा-
जिनम् । मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम् । मासो
न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वच प्रथमतःप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्म-
भेदं गुणभेद उपोद्बलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अष्टाकपालमायेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ।

कर्मान्यद्वा फलं भानात्पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूज्जिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः ।

अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते । आयेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम इति । रुक्कामस्तेजस्कामः । अचेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमायेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते । कुतः । वाक्येनायेयफलसंबन्धस्य भासमानत्वात् । न च पूर्वोक्तमासाग्निहोचन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम् । इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति । कुतो ऽत्र प्रकरणान्तरत्वम् । किं च मासो ऽनुपादेयः । अग्निहोचानुसारेण संपादयितुमशक्यत्वात् । फलं तूपादेयम् । दार्शपौर्णमासिकायेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्फलविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्येव । स एवात्र कर्म भिनत्ति । न चात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः । अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभयचैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोचे कर्मभेदहेतुः । तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चो ऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात्स्वत एवोत्पद्यते । न तु विधिश्रवणात्संपद्यते । यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः । यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम् ॥ काम्येष्टिकांशपठितेष्वैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेव न्यायो द्रष्टव्यः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

यजेत्समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।

अन्नाद्यकाम इत्यादीं कर्मभेदो ऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विध्युपादानयोरेक्यादेशादेरनुपपत्तिः ।

आवश्यकं कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥ ३१ ॥

देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः ।

पुंशब्दयोर्थापृतित्वात्पुनरुक्त्या त्वनूद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याह्वयन्ते । समे यजेत । पौर्णमास्यां यजेत । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अवेष्टिप्रकरणे फलमाज्ञातम् । एतयाच्चाद्यकामं याजयेदिति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाज्ञातः । शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति । तच्च देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिश्च योः पर्यायत्वात् । नतः कर्मविधिरित्यवश्यमभ्युपेयम् । तच्च प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ देशादीनामविधेयत्वे ऽपि विहितकर्मणा सह तेषां संबन्धो विधीयताम् । स च कर्मवत्पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वाच्चिधिमर्हति । यदुक्तमुपादानविधिश्च योः पर्यायाविति तदसत् । अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयः शब्दभ्यापारः । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् । तच्च कर्मविषयः पुरुषभ्यापार इति महान्भेदः । यो ऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सो ऽपि देशादिसंबन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति । समिधो यजतीत्यादी विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासंभवात्पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलो ऽप्सो ।

दर्शं यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यङ्गानुवादगीः ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ।

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्त्येन्द्रामसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाप्युतो भवतीति कालव्यये विहितम् । तदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवतीत्येकस्मिन्काले पुनर्विहितम् । तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विःप्रयोग इति त्वेत् ॥ न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयेन्द्रामस्तुत्यर्थत्वात् ।

यद्यप्याग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवति तथापि न केवलेनाग्निना सा-
धुर्भवति । इन्द्रसहितो ऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेय-
स्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसंधेयम् ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात्कर्मधर्मे ऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वचब्राह्मणे श्रूयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति । तच्च यावज्जीवशब्दो
मरणावधिकालपरः । तत्कालसंबन्धश्च प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहो-
तीत्यनूदिने कर्मणि विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वा-
भावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्यवस्यति । स च
काम्यप्रयोगो ऽभ्यसितव्यः । सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादयं काम्यकर्म-
णो ऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यावज्जीवशब्दो न का-
लस्य वाचकः । किंतु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु कृत्स्नजीवनम् । न च जीवनं कर्मधर्मत्वेन
विधातुं शक्यम् । तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तं च पुरुषधर्मे निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्र-
योगो विधीयते । न चात्र कर्मभेदः । तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात् । न चा-
भ्यासस्तद्धेतुः । निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावात् । अतः प्रयोगभेदः
पर्यवस्यति । जीवनस्यात्र निमित्तत्वात् । सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायो-
गान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । न च जीवननैरन्तर्येण प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः । सायंप्रातःका-
ल्योर्विहितत्वात् । तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वाच्चित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

शाखाभेदात्कर्मभेदो न वा कर्माच्च भिद्यते ।

दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥

यन्यद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः ।

रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाखासमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्मास्मात् । तच्च शाखाभेदात्कर्म भिद्यते । कुतः । भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलम्भात् । काठककाखादिकौ नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति । शाखान्तराध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः । एकस्यां शाखायामधीता इषे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाछेदादयः क्रियाश्च शाखान्तरे ऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः । एवमशक्त्वादयो भेदहेतव उदाहार्याः । न ह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ रूपाद्यभेदादेकं कर्मायेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यचापुपलभ्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकम् । स्वर्गकाम इति फलसंबन्धो ऽप्येकः । तस्मादभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा संगच्छन्ते । काठकादिकं ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम । काठकेन यजेतेत्यश्रवणात् । काठकमधीत इति प्रयोगाद्गन्धनामेत्यवगन्तव्यम् । भूभोजनादिरध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरप्येतृभेदान्न दुष्यति । अल्पायुषापि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठानं शक्यते । तस्मादन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदे ऽपि कर्म न भिद्यते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

• समाप्तश्च द्वितीयो ऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ।
बुभुक्षितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥ ० ॥
अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ॥
अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतिः ।
क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसंभवात् ॥ १ ॥
गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्यसौ ।
व्युत्पत्तिसंभवाच्च शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥ २ ॥

यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं न तच्छाब्दम् । कुतः । केनापि
शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न
शेषशेषिभावे क्वचिद्दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्व-
दर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत् ॥ मै-
वम् । अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः
संभवति । द्वयोर्गुणयोः परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् । एवं द्वयोः
प्रधानयोरपि । अतो व्युत्पत्तिसंभवात्क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः । तथा
तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः । तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।
पारार्थ्यं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ३ ॥

न तावदेष शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथा हि । शेषत्वं नाम किम-
विनाभूतत्वं प्रयोज्यत्वं वा विध्यन्तविहितत्वं वा । नाद्यः । षड्भागाणामविनाभू-
तानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र
तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् । न तृतीयः । विध्या-
दिविहितस्य पलाशशाखाद्धेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मा-
न्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति । विमतः शेषः । एवंत्वादिति कस्य-
चिद्धेतोरनिरूपणादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विमतः प्रयाजादिः शेषः । परार्थत्वात् ।
भृत्यादिवदिति हेतुः सुनिरूपितः । अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वे ऽपि
परार्थः शेष इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पा-
रार्थस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्यम् । आकारभेदेन तन्नेदात् । दृष्टान्ते गृहीत-
व्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्ष-
णम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विद्येते ॥

तृतीयाधिकारणमारचयति ॥

किं द्रव्यगुणसंस्कारमार्गं शेषो ऽथवा फलम् ।

पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादेयौ मतभेदतः ॥ ४ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह बादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ५ ॥

स्फुटकपालादिकं द्रव्यम् । अरुणिमादिको गुणः । अवघातप्रोक्षणादिकः सं-
स्कारः । एतेषु चिध्वेव शेषत्वम् । स्वर्गः फलम् । तत्कामी पुरुषः । दर्शपूर्णमासौ
कर्म । न हि फलादीनां चयाणां शेषत्वमस्ति । उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य
फलादिष्वभावादिति बादरेर्मतम् ॥ पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयो ऽपि
शेषा इति जैमिनेर्मतम् । तथा च चीणि सूत्राणि पठ्यन्ते । कर्माण्यपि जैमिनिः
फलार्थत्वात् । फलं च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तत्रोपकारित्वमति-
व्याप्तम् । प्रधानभूते ऽपि स्वामिनि गर्भदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनि-
मतमेव मुख्यसिद्धान्तः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्यगामिनः ।

व्यवस्थिता वा साङ्कर्ये फलापूर्वेण संगतेः ॥ ६ ॥

अवान्तरापूर्वसत्त्वात्साक्षात्तेनैव संगतौ ।

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ७ ॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः । आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः । सान्नाय्यधर्मा दोहनातश्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येवेति साङ्कर्ये प्राप्ते ब्रूमः ॥ आग्नेयादयः षडङ्गागा भिन्नक्षणावर्तिनो विनश्चराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति । ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि । तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम् । प्रत्यासन्नत्वात् । फलापूर्वं तु तेन व्यवहितम् । एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेणैव साक्षात्संगतिः । तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते ॥ ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्कर्यम् । अथोच्येत । तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव संभवात्तेष्वेवावघातः । न त्वाज्यसान्नाय्ययोः । एवं विलापनमाज्य एव । दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति । वाढम् । दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः संकीर्यन्तेवेति चेत् । मैवम् । व्रीहीन्प्रोक्षति । आज्यमवेक्षत इत्यादिवितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणावलीयसी । तस्माद्व्यवस्थिता धर्माः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

द्रव्यस्य स्फुट्यकपालादेः साङ्कर्ये वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञाबुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र संकरः ॥ ८ ॥

वाक्यस्योद्भवननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्फुट्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पे च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषदुपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति । स्फुट्यशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या मुसलाकारकाष्ठम् । तच्च व्रीह्यादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्कर्ये निराकृते ऽपि स्फुट्यकपलादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्ये निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित्क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ स्फुटेनोद्धन्ति । कपालेषु श्रपयति । अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति । शम्यया दृषदमुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति । दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षे ऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत् । न । उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरन्तीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् । तस्मादवघातादिसंस्कार इव स्फुट्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

क्रीणात्यरुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकभाक् ।

क्रयेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ १० ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात्तद्भागे चान्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थाद्रव्ये संनिहिते त्वसी ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अरुण्या पिङ्गास्त्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति । तच्चारुणाशब्दो ऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमाचे तद्भुत्पक्षे । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात् । तत्त-

स्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च यहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । न चानेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्या गोः सा पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सङ्घर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चेतद्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैवाक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तच्च तृतीयाश्रुत्या प्रांकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते । यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुणः संकीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यप्यमूर्ते गुणस्तथापि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यं व्यवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यसाधनमिति तद्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति ॥ ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न संभवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्पते । तर्हि यहचमसादिद्रव्यमप्यवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तद्वद्वच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः ॥ तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तद्वच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्रामिहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यविकल्पो विधीयते । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्यामिहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थापत्त्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सत्यारुण्यविशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

संमार्ष्टि यहमित्येको यहः शोध्य उताखिलः ।

एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात् ॥ १२ ॥

प्राधान्यात्तद्गुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् ।

तद्विधौ वाक्यभेदो ऽ तो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम् ॥ १३ ॥

सोमे श्रूयते । दशापवित्रेण यहं संमार्ष्टीति । दशापवित्रं वासःखण्डः । तच्च यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । तच्च दुद्देश्ययहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम् । किं च । यहशब्दस्य जातिवाचित्वेन ज्ञातेः संस्कार्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन्कस्मिन्नपि द्रव्ये ऽ नुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मादेक एव यहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यहमिति द्वितीयया यहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । यहं प्रति गुणः संमार्गः । प्रति प्रधानं च गुण आर्वर्तनीय इति न्यायेन यावन्तो यहाः सन्ति ते संमार्जनीयाः । एवं निश्चये सति संमार्जयितव्ययहेयत्ताया अनुभुत्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अथोच्येत । नेदमुद्देश्यगतम् । किंतु स्वयं विधेयमिति । तच्च । वाक्यभेदापत्तेः । यहं संमृज्यात्तं चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाच्चाक्यभेदः । पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । न हि प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्न्यायो ऽ स्ति । तत इयत्ताया अनुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या । तस्या अमूर्तत्वात् । ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको यहशब्दः । तच्च चावृत्तिरुक्ता । तस्मात्सर्वे यहाः संमार्जनीयाः ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

चमसादि च संमृज्याच्चो वा तस्यास्ति मार्जनम् ।

एकत्ववद्गृहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १४ ॥

अबाधो ऽ चादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ।

चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १५ ॥

यहमित्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम् । तथा प्रातिपदिकार्थस्य यहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते । ततो यहशब्दस्य सोमपाचोपलक्षकत्वाद्गृहाणामिव

चमसानामपि संमार्गेण सोमसैकनिर्हरणप्रयोजनसंभवाच्च चमसादयो ऽ पि सं-
मार्जेनीया इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वान्न विवक्षितम् । अदुष्टं तु
यहत्वं कुतो न विवक्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति
संमार्गः । न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम् । यहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् ।
तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १६ ॥

आनन्तर्याम्यकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे खादिरे ऽ ये संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १७ ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १८ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति । तच्च यूपद्र-
व्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणो ऽ ङ्गम् । सप्तदशारत्नि-
शब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्व-
मानं न संभवेत् । तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं
प्रथमं संयुज्य तद्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सप्तदशारत्निरूप इति सामा-
नाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पशुङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा
पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणो ऽ ङ्गम् । यद्यपि
वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूप-
संबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचि-
त्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते । देवदत्तस्य नप्तेतिवत् । यत्तु सप्तदशारत्निवा-
जपेययोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमविरुद्धम् । पशुङ्गत्वे ऽ ण्यन्ततो वाजपेयाङ्ग-
त्वाङ्गीकारात् । किं च । पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु
नास्ती दोषः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्तव्यत्वं तत् ।

किंवा प्रयाजमाचस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ॥ १९ ॥

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि ।

मिथःसंबन्धराहित्यान्मैवं ते ऽपि समन्वतः ॥ २० ॥

कर्तृयोगाददोषश्चेत्समानेयं समाहितिः ।

ततः प्रयाजसान्निध्यात्तत्कर्त्तव्यत्वं संयुतिः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते । अभिक्रामं जुहोतीति । तच्च होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्तव्यं संबध्यते । न तु प्रयाजमाचकर्त्तव्यं । कुतः । अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् ॥ मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धासंभवात् । अथोच्येत । अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते । तद्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति । तदेतत्समाधानं प्रयाजसंबन्धे ऽपि समानम् । अतः संनिधिवलात्प्रयाजकर्त्तव्यं संबध्यते ।

एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति ॥

यद्वा वलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः ।

दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २२ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ।

तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गं तद्वारा दर्शशेषता ॥ २३ ॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतुमाचमन्यत् । प्रयाजसंनिधितो ऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात् । प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्रमणं निविशत इति पूर्वपक्षः ॥ समिधो यजतीत्यारभ्यान्नातमवान्तरप्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्ये ऽभिक्रमणमाह्नातम् । तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदृष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमांशे निविशत इति राजान्तः । अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते । प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

उपष्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गतायवा ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियैषावान्तरातोऽस्त्विहायिमः ॥ २४ ॥

लिङ्गादपेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाज्ञातम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्रे महानसि ब्राह्मणभारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपष्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुतेति । तच्च पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात्सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत् ॥ न । निविङ्गाक्षणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निविङ्गाक्षैरग्रेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते । निविद्विर्न्यवेदयत् । तन्निविदां निवित्त्वमिति ॥ ननु सम्यगिध्यते ऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यथ ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । सन्तु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः ॥ ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम् । निविप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न । पूर्वोक्तानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् ॥ संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत् । न । काम्यसामिधेनीभिर्न्यवधानात् ॥ न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् । तस्मादत्र प्रयाजन्यायाभावाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

वैकङ्कतादिकं पात्रं प्रवमानहविःष्वथ ।

यज्ञे ऽखिले प्रकरणादाधाने ऽन्वितमस्तु तत् ॥ २६ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ।

नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञे ऽ खिले भवेत् ॥ २७ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते । तस्माद्धारणो वै यज्ञा-
वचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद्वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवैतेनेति । यज्ञा-
वचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणवलादाधाने प्रथमम-
न्वेति । एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्रं
निविशते । अस्ति हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वम् । तत्प्रकरणे पाठात् । कृत्ति-
कास्वग्निमादधीतेत्यस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यदित्यस्मिन्ननुवाके ची-
णि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशरत्नित्वं
वाजपेये साक्षादसंभवात्तदङ्गपशोरङ्गे निविशते । तद्वदिदमपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम् । तथा पवमानहवींष्यपि । यदाहवनीये जुहति
तेन सो ऽ स्याभीष्टः प्रीत इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मा-
दग्निसंस्कारत्वेन समानानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति
प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावाच्चैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्श-
पूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनियुज्यते ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

वार्चघ्नी पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २८ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारो ऽ ष्याज्यभागयोः ।

क्रमाद्वाक्यं वलीयो ऽ त एषां दर्शादिशेषता ॥ २९ ॥

न मुख्ये सोम एको ऽ स्ति नाधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्याप्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । वार्चघ्नी पूर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावा-
स्यायामिति । तत्रेदं वार्चघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकारः ऽ ष्याज्यभागयोः
क्रमे ऽ पिर्वृचाणि जङ्घनदित्यनुवाकेनास्मात् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्श-
पूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेर्वा मन्त्राणां दर्शपूर्ण-

मासयागाङ्गत्वम् । न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदि-
त्याग्नेयी प्रथमा वार्चघ्नी । त्वं सोमासि सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्चघ्नी ।
अग्निः प्रत्नेन मन्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । सोम गीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या
द्वितीया वृधन्वती । तच्च मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोर्यागयोराग्नेयपुरोडाशसन्नावादाग्ने-
यीद्वयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात्वं कथंचिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तच्च संभवति ।
सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किं च ।
पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे
यागस्य मुख्यत्वाच्च संभवति । कालस्य तूपसर्जनत्वाच्च वाचित्वं युक्तम् । किं च ।
प्रयाजमन्त्रानुवाकस्थानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः । स चाज्यभागयोरङ्गयोः
क्रमः । न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम् ।
किं त्वाज्यभागाङ्गत्वम् ॥ नन्वेतत्क्रमेणैव लब्धम् । तच्चाप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे
मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वा-
ढम् । तथापि वार्चघ्नीयुगलं पौर्णमासीकाले वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्ये-
षा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम् ॥

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ॥

हस्ती द्वाववनेनिक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले ॥ ३१ ॥

तन्माचाङ्गत्वमच स्यादानन्तर्यात्मकात्क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । हस्ताववनेनिक्ते । उलपराजिं स्तृणातीति । वेद्या-
मास्तरीतुं संपादितस्तृणस्तच्च उलपराजिः । तच्च हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोनै-
रन्तर्येण पठितत्वात्क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमाचस्याङ्गमिति चेत् ॥ मैवम् ।
अवनेजनं हस्तसंस्कारः । संस्कृती, हस्ती सर्वानुष्ठाने योग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं
लिङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रवलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां
क्रमबाधात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः ॥

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः ।

मुष्टी करोति । वाचं यच्छतीति । तदनन्तरमेवेदं श्रूयते । दीक्षितमावेदयतीति ।
आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति चिरुपांश्चाह देवेभ्य एवैनं
प्राह चिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति । अथ मुष्टीकरणवाङ्मन्यमाभ्यां
हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लि-
ङ्गम् । तेन क्रमो बाध्यते ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

चतुर्धा कार्ये आप्तेयः पुरोडाश इतीरितम् । .

चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाप्तेयमाचगम् ॥ ३३ ॥ .

उपलक्षणताप्तेये युक्तातः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्राप्ते यतो ऽ स्वाप्तेयता ततः ॥ ३४ ॥

नाप्तेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । आप्तेयं चतुर्धा करोतीति । तच्चाप्तेयवदैन्द्राग्नीषो-
मीययोरपि पुरोडाशयोरपिसंबन्धादाप्तेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्व-
याणां शेष इति चेत् ॥ मैवम् । न ह्याप्तेय इत्ययं तद्वितः संबन्धमात्रे विहितः ।
किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवतयोः पुरोडाशयोर्न देवता । ततो
देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाप्तेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाप्तेये चतु-
र्धाकरणं व्यवतिष्ठते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

देवोपसदनं बर्हिर्दामिगीर्मुख्यगौणयोः ।

तस्मिन्मर्थयोर्मन्त्रं नियुक्ते मुख्य एव वा ॥ १ ॥

शब्दार्थत्वाद्द्वयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ।

प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते ॥ २ ॥

बहिर्देवसदनं दामीति लवनप्रकाशको मन्त्र आस्तातः । तत्र लवनप्रकाशन-
सामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनायं मन्त्रो लवनक्रियायां विनियुज्यते । लवितथ्यं च बहि-
र्द्विविधम् । मुख्यं गौणं च । मुख्यं कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् । गौणं तु तत्सदृशं
तृणान्तरम् । तस्मिन्बहिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् । तथा
सति मुख्यवन्नौणस्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोग
इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं
विलम्बप्रतीतिकगौणापेक्षां न करोति । तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो नियम्यते ॥

द्वितीयाधिकारणमारचयति ॥

ऐन्द्रा निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति ।

प्रकाशये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्योऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्य गौणताधौष्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ।

गौणतातोऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचयने निवेशनः संगमन इत्यादिका काचिदैन्द्री समास्ताता । तस्योत्त-
रार्थ इन्द्रो न तस्याविति पठ्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवमास्त्रायते ।
निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थे प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति ।
मुख्येष्वेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः । तच्चेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् । गौणस्त्विन्द्रो
गार्हपत्यः । तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्व-
न्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं
गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥
इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य वि-
धायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र
एवेन्द्रशब्देन बहिर् लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रमैन्द्रेति
तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

हविष्कृदेहीत्यामन्त्र्य चिरवघ्नन्समाह्वयेत् ।

विनियोगो ऽ वघाते स्यादाह्वाने वावघातके ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्वृथान्यथा ।

पाठेन प्रापितं चित्वं ह्वयतेरुपचारणीः ॥ ६ ॥

चिरभ्यासो विधातव्यो नित्यंप्राप्तेरभावतः ।

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्नो ऽ सौ ह्वयतिस्तप्ता ॥ ७ ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ।

नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्बहिर्न्यायेन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । हविष्कृदेहीति । चिरवघ्नन्नाह्वयतीति । देवानामर्थं या हविः संपादयति सा हविष्कृत् । तामेनां संबोध्याध्वर्युरेहीति ब्रूते । तथा चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते । हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृतस्तानाह्वयतीति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रो ऽ वघाते विनियुज्यते । नन्वाह्वाने समर्थो न त्ववघात इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृत्यायामैन्द्र्यामृचीन्द्रशब्दो गौणः । तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ्नन्निति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तच्च मन्त्रस्य चित्वस्य च विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । चित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामयं मन्त्रकारणं चिवारमभ्यस्यास्मरतः । आह्वयतिपदं त्वेहीतिवदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ चिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्यांचिच्छाखायां द्विःपाठात् । कस्यांचित्सकृन्पाठात् । अतो ऽ सौ नित्यवद्विधीयते । न चावघ्नन्नित्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । कालस्य प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन्काले भवति । ततो ऽ र्थप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वाच्च विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः । अवघातकाले यदाह्वानं तस्य चिरभ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाभ्या-

सो विधीयते । चिराह्वयति चिः सत्या हि देवा इति । एवं सति मन्त्रस्यापि वि-
नियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते । नावघाते । न चैन्द्री-
न्यायोऽत्र प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यसंभवात् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यचोक्तेन तु न्यायेन
मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः । न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मादा-
ह्वानशेषो मन्त्रः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

उत्तिष्ठन्प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

कृणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचं विमुञ्चति ॥ ९८ ॥

मन्त्रौ विधेयौ कालौ वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणायस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । उत्तिष्ठन्नवाहाग्नीदग्नीन्विहरेति । तथा व्रतं कृणु-
तेति वाचं विसृजतीति । तत्राग्नीध्रं संबोधाग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन
वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य
वाग्विमोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्र पूर्वोक्तावघातशब्दवदु-
त्थानविमोकशब्दौ काललक्षकौ । तत्कालयोरवघातकालवदर्थप्राप्त्यभावेन विधे-
यत्वे सति लक्षणाया अन्याम्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्निविहरणप्रैषे पयःपान-
रूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ । न तूत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽस-
मर्थयोर्विनियोगासंभवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो विधीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥ १२ ॥

प्रहरेतिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रे ऽपि संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्याज्ञानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तच्च सूक्तवाकेनेत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होवा मन्त्रे ऽस्मिन्पठ्यमाने तत्पाठकाले ऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत् । न तच्च प्रहरणे मन्त्रो ऽयं विनियोज्यः शक्यः । पूर्वोक्तप्रेषमन्त्रवदचान्वयाभावात् । अपिरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायो ऽकृतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशसेवया वृद्धो ऽग्निः स्वस्मिन्यजमाने वा तेजोवाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणे ऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवान्स्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते ॥ ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । यजिधातोश्चवणात् । तथा सति देवतानामभावात्तद्वारापि नान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रहरणे ऽग्न्यादयो देवता भवेयुः । तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वारास्त्येवान्वयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्रद्वतेरखिलः सूक्तवाको ऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया । याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वो ऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत् ॥ न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताज्ञानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति । भागान्तरे तु दर्शदेवताज्ञानम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति । इन्द्र इदं हविरजुषेतेति । महेन्द्र इदं हविरजुषेतेति च । इन्द्राग्नीन्द्र-

महेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवांस्तत्त-
त्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः । सूक्तं वक्तीति तद्भुत्पक्षेः ।
यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम् । देवं वक्तीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्या-
तम् । अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह याश्च देवतास्ता अरीरधामेति वा वै तदाहेति ।
अरीरधाम । आराधितांस्तुष्टानकुर्मैत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रापीदीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।

कारणयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रवलं तद्वशादमूः ।

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यानात्कारणयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्यैकगास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तत्कारणे क्रमेणाम्नाताः । ऐन्द्रापीमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता
वीयुरित्यादिना । सजाता ज्ञातयः । वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः । इन्द्रापी
रोचनेत्यादिके मन्त्रकारणे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाम्नाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानु-
वाक्याकारणमिति याज्ञिकानां समाख्ययावगम्यते । तयोरिष्टिकारणमन्त्रकारण-
योः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण क्रियते ।
मन्त्रगतं त्वेन्द्रापीलिङ्गं काम्यायां नित्यायां चैन्द्रापीष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनि-
युक्ते । लिङ्गं च प्रवलमिति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नात्र लिङ्गेन
क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्येते । उपजीव्यत्वात् । इन्द्रादिदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशनं
लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्यावलान्म-
न्त्रकारणकर्मकारणयोः संबन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते ।
विशेषतस्त्वस्मिन्प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते ॥ नन्वेन्द्रापी-
ष्टावैन्द्रापीमन्त्रो न वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् ।
न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्षणात् । ऐन्द्रापीमेकादशकपालं निर्वपेद्वातृव्यवानिति
द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्रापी पठितौ । मन्त्रकारणेऽपीन्द्रापी । नवतिमित्यादिकम-

परमैन्द्राय याज्यानुवाक्यायुगलमाज्ञातम् । न हि तच्च क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्सिद्धेर्लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राबार्हस्पत्येष्टिरेकैवाज्ञाता । यं कामयेत राजन्यमनयोब्धो जायेत वृचान्मन्त्रश्चेदिति तस्मा एनमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति । यं राजपुत्रं जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवत्ययं मातृगर्भे देवकृत-विघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून्मारयन्संचरेदिति । तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्रकारणे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरो-नुवाक्ये इन्द्राबृहस्पतिदेवताके द्विविधे आज्ञा-ते । इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम् । अस्मा इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकम-परम् । तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगे ऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव वि-नियोक्तव्यम् । तस्मात्क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नि-यम्यन्ते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आमेय्यामीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचो ऽ खिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १९ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीयताम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आमेय्यामीध्रमुपतिष्ठत इति । तच्चापीध्रनामकस्य मण्ड-पस्य यदुपस्थानं तद्यथा कयाचिद्वचा दाशतयीगतयामिसंबन्धिन्या कर्तव्यम् । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सामेयीति साधारणोक्तावृत्तिशेषस्याप्रतीतेरिति चेत् ॥ मैवम् । क्रतुप्रकरणपठितानामामेयीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादे-वावगतम् । को ऽ सौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामामीध्रोपस्थानरूपो ऽ यमि-ति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामतीति लाघवम् । अप्रकृतानां क्रतूप्रयुक्त-व्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम् । तस्मात्प्रकृ-ताभिरामेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमैन्द्रा सदो वैष्णव्या हविर्धानमित्यत्र सदो-हविर्धाननामकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

भक्षेहीत्यनुवाको ऽयं सर्वो भक्षणगाम्युत ।

ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥

अविधेयग्रहणादीनां भक्षणे निखिलो ऽस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम् । अत एवास्मात् । अभिषु-
त्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति । तस्मिन्भक्षणे ग्रहणा-
वेक्षणनिगरणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके
समास्मात् । तच्च भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितम् । न तथा ग्रहणावेक्षणनिगरण-
सम्यग्जरणानि चोदितानि । न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति । समाख्या
तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण
एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि । तच्च-
तिरेकेण भक्षणासंभवात् । अतस्तेष्वनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः ।
तच्च भक्षेहीत्यारभ्याश्विनोस्त्वा वाहुभ्यां सध्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एही-
त्याह्वानस्य वाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव सोम
सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागो ऽवेक्षणं प्रकाशयति । शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु
प्रख्यातं त्वामवेक्षिषीयेत्यभिधानात् । हिन्व मे गात्रेत्यादिर्मा मे ऽवाङ्गाभिम-
तिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रप्रीणनेनाधोभागे नाभ्यतिक्रमण-
निषेधेन च तदवगमात् ॥ जरणं नार्थाक्षिप्तम् । तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत् ।
न । जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः । सम्य-
गुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशय-
ति । तस्मात्सिद्धेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्तव्यः ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

मन्द्रेति वसुमन्त्रेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतो ऽ न्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वो ऽ स्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यन्वित्यन्तो भागो दृष्टाया अरुचिम-
भिभवन्त्याः सोमं सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । वसुमद्वरणस्येत्यादिर्भ-
क्षयामीत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तच्च पूर्ववस्त्रिङ्गेन विभज्य विनियोग इति
चेत् ॥ मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते । किं तर्हि भक्षणानु-
निष्ठादिनी हि सा । तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत ।
ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भवि-
ष्यति । उपयुक्तश्च तत्रायं भागः । तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजन-
नात् । तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवले ऽ न्यत्र वोहाच्च सर्वचोत यथाश्रुतम् ॥ २५ ॥

ऐन्द्र एव समर्थत्वाच्चूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

ऊहो वान्येषु कर्मैक्ये ऽ प्यस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥

इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रो ऽ नूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवंविधः श्रूयते । तच्चेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य
शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य ऐन्द्रेण प्रदानशेषभक्षण एव समर्थ-
त्वाच्चैवायं मन्त्रो विनियुज्यते । न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्मादमन्त्रकमेव
तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वे ऽ पि मित्रावरुणपी-
तस्येत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्वाग्नेययागस्य प्रकृतित्वात्तत्रतस्याग्ने-
जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते । इह तु
कर्मैक्याच्चोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदे ऽ पूहितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः
पूर्वपक्षः ॥ इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तो-
दात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमास्मात्तम् । इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्यु-

दाक्षम् । तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूचेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति वियहात् । सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽवनूहेनैवायं मन्त्र प्रयोक्तव्य इति राजानः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

ऊहपक्षे यदूहं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ।

ऐन्द्रे हुते ऽथ तच्छेषे होचकैश्चमसस्थिते ॥ २८ ॥

सोमो ऽभ्युचीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषे ऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उचीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थे लक्ष्यो ऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे यो ऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षस्तत्प्रसङ्गात्कृत्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोचादय ऋत्विजो होचकाः । तेषां च सन्ति चमसाः । पाचविशेषस्थिताः सोमसाश्चमसाः । तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्रत्वाद्धोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं चमसस्ये हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युचीय देवतान्तरेभ्यो होचका अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणाच्छंसीन्द्र त्वा वृषभं वयमिति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोता मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो भक्ष्यते । तस्मिन्भक्षणे मित्रावरुणपीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीमिन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः । इन्द्रशेषे पुनरभ्युचीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात् । पुनरुचीतस्यैवान्यार्थत्वम् । न पूर्वस्येति चेत् । न । उच्यतेनकाले मित्रावरुणाद्यर्थो ऽयमिति संकल्पाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्रसंबन्धराहित्याच्चेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मा भूत्संकल्पः । तथाप्युच्यतेनं करिष्यमाणं मित्रावरुणादियागार्थमेव । न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रया-

गार्थत्वं संभवति । तस्मादुचीतो मित्रावरुणादिसंबन्धशेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभयभक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रो ऽप्युपलक्षणीयः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आययणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पान्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पान्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अन्य आययणात्पान्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पान्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आययणस्थालीमागच्छति । तस्यां आययणस्थाल्याः पान्नीवतो गृह्यते । तस्य पान्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदुपांशु पात्रेण पान्नीवतमाययणाद्गृह्णातीत्याययणपात्रस्यापादानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमसस्य तत्संबन्धे ऽपेते सति पश्चात्पान्नीवहेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पान्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युचीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पान्नीवतभक्षण इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

सह पान्नीवता त्वष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पान्नीवतमशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवो ऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पान्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पान्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयः ।

कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । अथा३३ पत्नीवत्सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमयिं भुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सहेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत् इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टृपी-
तस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते । न तु पातृत्वम् । असंबोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामाना-
धिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वाददर्शनात् । आस्तां मन्त्रः । विधिवलात्त्वष्टुर्दे-
वत्वमिति चेत् । न । पत्नीवत्तमाययणाद्ब्रह्मातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माददेव-
त्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽपिर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वहिना ।

अतोऽग्रेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पत्नीवत्तयहस्य याज्यायामयिं संबोध्य पत्नीवन्तामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्दे-
वान्मादयेत्यभिधीयते । पत्नीवत्तस्त्रिंशत् चींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति ।
अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाच्चयस्त्रिंशतां देव-
त्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत् ॥ न । यजमानेन मादनीयस्या-
ग्रेरेव तद्देवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वहिना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् ।
तस्मान्नोपलक्षणम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सोमस्याय इति प्रोक्तानुवषट्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या चिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽपिरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

सोमस्यामे वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽपिर्दे-
वता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बह्वेदेवतात्वम् । मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपातृत्वा-
भिधानात् । तस्मादपिर्लक्षणीय इति चेत् ॥ न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्र-
मसः प्रकृतिः । इतरे विकृतिरूपाः । तथा ऐन्द्रस्य सोमो गुह्यते मीयते च ।
तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मो ऐन्द्रेष्वेव । अने-
न्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाक्षाद्वाधोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् । गुह्यमाणस्य
मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते ।
तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणोऽपि रनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः ।
ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तूद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवाना-
मेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादपिर्नोपलक्ष्यः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरचयम् ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यच विकृतौ तस्य संभवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अविकारेऽप्यनूहोऽतोऽनैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं
भक्षणमित्येवंरूपः प्रथमः पूर्वपक्षस्तमेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रय-
मभिधीयते । अनेन्द्रेष्वुक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्यूह इति चेत् ॥ न । अने-
न्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्च्युतः सोमः कर्मणोऽङ्गम् ।
न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रधानानि । अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासंभवा-
त्तस्यचोहः । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादेन्द्रविषयोऽस्तु । नैता-
वता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादेन्द्रमात्रविषयत्वा-
दनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम् ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादेन्द्राग्नादिभक्षणम् ।

ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्राहस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ॥ ४३ ॥

यदेतदेन्द्राग्रं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम् । तचेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणमिति, चेत् ॥ मैवम् । नवमाध्याये बक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासंभवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत । तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ । किंत्विन्द्राग्नी उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्रविषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतैरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।

नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्ष्यमन्त्रे गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते । गायत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्ष्यमन्त्र इति चेत् ॥ मैवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वात् । एवकारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति वियहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न ज्ञाप्यस्ति । तस्मान्नानाछन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः । नान्यत्र । तदेवं कृत्वाचिन्ताभयं समाप्तम् । द्विविधकृत्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ॥
॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

कर्तव्यमुच्चैः सामगर्भ्यामुपांशु यजुषेत्यमी ।

मन्त्राणां वाच वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः ।

ऋग्वेदो ऽ येः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥ २ ॥

असंजातविरोधातस्तद्वशादुपसंहतेः ।

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥ ३ ॥

ज्योतिषोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः सामेति । तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथा सति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अष्टुच उच्चैरेव पठितव्या इति चेत् ॥ मैवम् । असंजातविरोधित्वेन प्रवलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः । चयो वेदा असृज्यन्तायेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इति । अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामष्टुगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्युचो ऽ पि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः ॥ ननूपक्रमो ऽ र्थवादत्वादुर्वलः । उपसंहारो विध्युद्देशत्वात्प्रवल इति चेत् । बाढम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्रावल्यम् । इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः । तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम् । पश्चात्तु वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतावलेन निर्णयाद्वाक्यविनियोगो ऽ यम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

यजुर्वेदस्यमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ।

उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रवृत्तितः ॥ ४ ॥

उत्पत्तेर्विनियोगो ऽ च प्रवर्लो ऽ नुसृतिर्यतः ।

मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥

आधानस्याच मुख्यत्वं गानस्य गुणतायवा ।

विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वह ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगन्त-

स्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात्सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत् ॥ न । विनियोगस्य प्रवृत्तत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः । य एवं विद्वान्त्वामदेयं गायतीति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । को गुणः किं मुख्यमिति चेत् । अचाङ्गित्वादाधानं मुख्यम् । सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति धर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते । तथा सामान्यपाधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वान्मुख्यः । उत्पत्तिविधिरतथाविधत्वाद्गुणः । तस्मादत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् ।

उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभानादनिर्णयः ॥ ७ ॥

यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ।

तद्वशात्स्वरनिर्णीतिरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाम्नातम् । तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामकहेतोरप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत् ॥ न । सोमद्रव्यस्येन्द्रवाय्वादिदेवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गवाहुल्यश्रवणाच्च तत्रैव विधिरित्युपांशु प्रयोगः ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥ ९ ॥

प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।

तेन प्रकरणाभानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणानामकं किञ्चित्प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न हि पदं तत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्वेदभागः केनचिदाभ्यायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रक-

रणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । समिधो यजतीत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्पेत । तस्मान्न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रयाजादयः फलहेतवः । पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् । सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ । करणत्वात् । प्रदीपोपकृतचक्षुर्वत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणम् । तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

दब्धिर्नामेति मन्त्रो ऽङ्गमुपांशुयजतेर्न वा ।

साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणान्मानमीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततो ऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थोच्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्राङ्गं संनिधेर्मतम् ।

पशुधर्मो ऽर्थसादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्योजमाने मन्त्रकारण्डे कश्चिन्मन्त्र आस्त्रायते । दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमिति । अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते । ब्राह्मणे विनियोगमनास्त्रायार्थविवरणस्यैवास्त्रानात् । एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभुवन् । तथैव भ्रातृष्यं दभोतीति ब्राह्मणम् । दब्धिर्घातुकमायुधम् । आयेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वाल्लिङ्गं साधारणम् । प्रकरणं च चयाणामेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आध्वर्यवे कारण्ड आयेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणास्त्रातानि । याजमाने च कारण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणास्त्राताः । अग्रेहं देवयज्ययानादो भूयासं दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृचहा भूयासमिति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं पृथक्प्रमाणम् । तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नं :

क्रमः कुतो न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् ॥ समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम् । तच्च द्विविधम् । पाठकृतमर्थकृतं च । तच्च पाठकृतमपि द्विविधम् । यथासंख्यं संनिधिश्चेति । तयोराद्यस्य दब्धिमन्त्र उदाहरणम् । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तच्च सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीन्यनन्तरेषु मातरिभ्यश्च इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति संनिधिना तत्पात्रप्रोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

हौत्रत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्बाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । आज्यस्तोत्रपृष्ठादयः सामवेदे । तत्रास्यैवैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनापृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत् ॥ मैवम् । हौत्रमाध्वर्यवमौक्तात्रमिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित्पश्यामः । तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्र्योपस्थीयतां वह्निरितीन्द्राग्न्योर्विकल्पनम् ।

समुच्चयो वोत शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽत्र लिङ्गतः ॥ १८ ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकाङ्क्षधात्मके बोधे श्रुत्यामौ केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुष इत्यसावृगैन्द्री । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि । किंवाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गा-
न्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत् । तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः । कासौ क्रियेति विशेष-
षजिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्करणक्रियामन्तरेण न संभवति । ततस्तादृशीं काञ्चित्क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमा-
णत्वाविशेषाङ्गीहियववद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वावि-
शेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात्प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्य-
मनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा वह्निना सिञ्चेद्धारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्व-
पक्षः ॥ ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावे ऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रति-
बन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते । लिङ्गं तु विलम्बेन । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पञ्चात्सा-
मर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी श्रुतिः कल्प्यते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणे-
न्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते । तथा सति प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियो-
गयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्रावल्यात्तया

लिङ्गं बाध्यते । न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति । तस्मान्नार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

स्योनं त इति पूर्वार्धं तस्मिन्सीदेति चोत्तरम् ।

सदने सादने चायं सर्वोऽपार्धं व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दादेकवाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ।

लिङ्गस्य संनिकृष्टत्वाद्वाक्यबाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहरतिरियं वाक्यबाधे न त्वेन्द्रोत्पत्तौ ।

बाधादूर्ध्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । भोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं करोमि । तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहिसारभूत त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम् । तत्र विनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया । सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यमिति । तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया । सदनाङ्गत्ववत्प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्यबोधितत्वात् । तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परस्परान्वयेन संपन्नमेकं वाक्यं तदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोज्य नार्हति । तथा पूर्वार्धस्य स्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं संनिकृष्यते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यबाधादूर्ध्वद्वयमुभयोर्व्यवस्थितम् ॥ नन्वेन्द्रा गार्हपत्यमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोज-

क्त्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियतामिति चेत् । न । तच्च लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये बाधिते ऽप्यवान्तरवाक्ययोरर्थप्रतीतौ लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ।

अयच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता चिभिः ।

वाक्यं अन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्वलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाके श्रूयते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायो ऽक्रातामित्यादि । तच्च देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले व्यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्रिदं हविरित्यादिकमवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्नीमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठो ऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन वाक्येनेन्द्राग्नीप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये चिभिर्ब्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तथैव व्यवतिष्ठते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये ऽभिषेच्याख्ये यागे ये देवनादयः ।

तच्छेषास्ते ऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥ २५ ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

कल्याकाङ्क्षाभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रवला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चि-
त्सोमयागः । तस्य संनिधी देवनादयः श्रूयन्ते । अष्टैर्दीप्यति राजन्यं जिनाति
शौनःशेषमाख्यापयतीति । जिनाति जयति । बहुचब्राह्मणे समाप्तातं शुनःशेष-
विषयमुपाख्यानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवलादेवनादयो ऽभिषेचनीयाङ्गमिति
चेत् ॥ मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रक-
रणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्यसर्वयगशेषत्वम् । न
चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनाति-
दिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । संनिहितविधिवलादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति
चेत् । अत एवाकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुति-
कल्पनया संनिधिर्विप्रकृष्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं कृत्वादेकया
कक्षया संनिधकृष्यते । तस्मात्प्रकरणेन संनिधिबाधात्सर्वशेषा देवनादयः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

शुन्धध्वमिति मन्त्रो ऽयं पौरोडाशिकशोधने ।

सान्नाय्यपाचशुद्धौ वा प्रथमो ऽस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

संनिध्यनुक्तिः कल्प्यः कृत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते
कारणं पठितत्वात्समाख्यया पुरोडाशकारणोक्तानामुलूखलजुहादीनामपि शोध-
ने ऽङ्गमिति चेत् ॥ मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमाच-
मभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययश्च कारणम् । न चैतावता कृत्वापुरोडाशपाचाणां मन्त्रसं-
निधिः प्रत्यक्षो भवति । किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः संनिधिर्न स्यात् । तदा
मन्त्रप्रतिपादकयन्त्रस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यसंनिहितानामिषे
त्वादिमन्त्राणामापेयकारणसमाख्या भवति । संनिहितानां तु युञ्जानः प्रथमं मन
इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषां । तस्मात्कारणसमाख्यया संनिधिं परिकल्प्य तत्संनिध्य-

न्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्ग-
श्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याविप्रकर्षः । सान्नाय्यपा-
चाणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्माबर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चा-
न्तरालं सान्नाय्यपाचाणां देश उक्तः । मन्त्रश्चेध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवा-
कयोर्मध्यमे ऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसंनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव
कल्पनात्संनिधिः संनिवृण्यते । तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशो-
धनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो पक्षो ऽभ्युपेयः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्स्यप्राप्स्योर्न युज्यते ।

अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्विद्या तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥

प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिको ऽ च तु ।

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीतेति न तन्निवारणं शक्यम् । अप्राप्तस्य बाधाविषयत्वेना-
वस्थानमेव नास्ति । तस्मान्न युक्तो बाध इति चेत् ॥ मैवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य
वारयितुं शक्यत्वात् । न चैतदत्यन्तं प्रवृत्तम् । अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् ।
नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम् । तद्बुद्धेरूपन्नत्वात् । अतो नोक्तदोषद्वयम् । दशमे चोदकप्र-
माणेनावबुद्धो ऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः । इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरोत्तरैः
प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

तिस्र एव हि साहू स्युरहीने द्वादशेत्यतः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनो ऽतो ऽ च विकल्प्यताम् ॥ ३२ ॥

साहूभिन्नाहीनसंज्ञा रूढैषाहर्गणे भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातो ऽपकृष्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । एके-
नाहो निष्पाद्यत्वात्साहो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसान्पूर्वं
कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणवलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते ।
अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वे-
षामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनामेव हीनत्वात् । अतो द्वाद-
शत्वचित्त्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ आवृत्तसोमयागरूपो द्विराचादिहर्गणः ।
तस्मिन्अहीनशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्यसमासे कृते सत्ययज्ञा-
दिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तस्त्वाम्नायते । रूढिश्च वियहन्निरपेक्षत्वाच्छी-
घ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साहशब्दाद्विज्ञेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टो-
माद्विज्ञमहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्अहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते ।
तस्मिद्ध्ये प्रकरणादिदमपनेतव्यम् ॥

चतुर्दशप्रधिकरणमारचयति ॥

युवं हीति द्वयोः कर्त्तृर्बहुनां चैत इत्यमूम् ।

कुर्यात्प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणे ऽथवा ॥ ३४ ॥

एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ।

ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात्प्रकृते ऽचैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥

यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ।

उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । युवं हि स्थः स्वर्षती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्या-
देते असृयमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं
प्रतिपच्छब्दो ऽभिधत्ते । सा चोदाहता प्रतिपत्प्रकरणवलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते ।
न च तत्र यजमानद्वित्वबहुत्वयोरसंभवः । एकस्य यजमानस्य द्रव्यालाभादिना
तद्दशकौ नित्यकर्मणः परित्यागासंभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकर्तव्यत्वादि-
ति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादास्मात् । एतेन राज-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यजमानबहुत्वं मन्त्रेष्वाम्नातम् । चतुर्वि-
ंशतिपरमाः सन्त्रमासीरन्निति । ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं

बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्तप्रतिपदोरुत्कर्षः कर्तव्यः । न चाशक्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभवतः । अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात् । यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्यात् । न त्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्माच्छ्रूयमाणस्य यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वाच्च ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागो ऽसौ दर्शादौ समवेति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दो ऽचाहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते । पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति । तच्च तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तच्च जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता । न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्ट पशौ निवेशनमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ जाघनीशब्देन पशोर्भागो ऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावे ऽपि क्रयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्माच्च प्रकरणादुत्कर्षः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

संतृद्येहीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरणस्य षष्ठीतरे बलवच्चतः ।

दैर्घ्ययुक्तोक्थ्यसंस्थादावुत्कर्षो ऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीर्घसोमे संतृद्येष्टव्या इति । सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति । दृढसंक्षेपः संतर्दनम् । तदेतत्प्रकरणवलात्प्रकृतौ निविशते । न च तच्च दीर्घत्वानुपपत्तिः । दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलवानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः । न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपञ्चपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तद्वगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न हीष्टिपञ्चपेक्षया ह्रस्वः कश्चित्सोमोऽस्ति । यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं ह्रस्वं सोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु महाधिक्येन दीर्घत्वम् । द्विराच्चादिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते । हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृण्यसंतृणे हि हनू इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

न प्रवृज्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता तस्याद्ययज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृणक्त्युपसङ्गः प्रागिति वाक्यात्क्रतौ विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यः । न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष बाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् ॥ मैवम् । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च विधिनिषेधवाक्ययोः समानबलत्वादर्निर्णयः । निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वं निर्णय्यात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः । तत्संबन्धाद्वस्तुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्येतव्यत्वात्प्रथमं कारणम् । तदनन्तर-

मध्येतथ्यत्वाद्वितीयं कारुडम् । एवमादावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुचः । तदनन्तरमुत्पन्न-
त्वाद्वितीयः । तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः ।
तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः । त्वत्पक्षे ऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्र-
योगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाढम् । तथाप्यसंज्ञातविरोधिनि लाक्षणिक-
त्वकल्पनाद्वरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनि-
षेधः ॥ ननु सप्रसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपो ऽग्निष्टोमः । तच्चायं
निषेधः पर्यवस्यति । विधिश्च तच्च श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति । एवं तर्ह्यधि-
कारिभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थास्तु । तथा हि श्रूयते । कामं तु यो ऽनूचानः
स्यात्तच्च प्रवृज्यादिति । तस्मादनूचानव्यतिरिक्तकर्तृके ऽग्निष्टोमस्य प्रथमप्रयोग
एवायं निषेधः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत ।

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूषसंभवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागो ऽदन्तको हीति । तच्च
दन्तरहितस्य पूषणः पिष्टभागत्वं संतर्दनप्रतिपदादिवत्सिद्धम् । तथाप्युत्तराधिकरणे
तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥

प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे द्वादद्याकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

पौष्णं चरुमनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः । पौष्णं श्याममालभेतान्नकाम इति
पशुविधिः । पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपंशी प्राप्तम् ।

तच्च यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तच्च पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

द्विदेवके ऽ पि किं पिष्टादुत पूषैकदेवके ।

द्विदेवके ऽ पि तत्पूषणः सत्त्वात्पेषणभागिनः ॥ ४७ ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रूयते । सोमापौषणं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौषणं चरुमिति । तच्च द्विदेवके ऽ पि चरौ पिष्टभाजः पूषणः सत्त्वात्पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् । तच्च वक्तव्यम् ॥ किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नाद्यः । यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति । पौषणस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति ॥ पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत् । मैवम् । भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्पत्वात् । न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्पते । तस्मादेकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

निवीतं तु मनुष्याणां विधिवैषो ऽ र्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणानुः क्रतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्मिन् दर्शनात् ।

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपपद्यते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्धियेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः । सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणवलङ्गप्रयाजादिवद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधम् । लोहितोष्णीषादिवद्विगधर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सत्युपवीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु चिवृत्सूत्रविषयम् । अजिमं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पाश्वे वस्त्रमधः पतेत् । अतः प्राप्ते ऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्धिधीयते । अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीतविधावर्थवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये । उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः ॥

द्वितीयाधिकारणमारचयति ॥

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपपद्यत इत्यदः ।

सर्वार्थमपिहोचे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शाद्यर्थे प्रकरणास्त्रिङ्गे स्यात्सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृतामिहोचस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमपिहोचे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन

लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् ॥ न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिने ऽन्येन हूयते । तच्च प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासंभवात्प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

उपस्थाने ऽनुवादो वा विधिर्वाद्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैवमपूर्वत्वात्क्रतौ लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपस्थयत इत्ययमनुवाद इति चेत् ॥ मैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदञ्चो द्वयं विधिः ।

वादो वास्यान्यतो ऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हियच्छब्दद्वयाद्वादः स्मृत्युपस्थानतो द्वयम् ।

संप्राप्तं दक्षिणायत्नप्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति । ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणायान्स्तृणीयादिति । तच्च मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्तरणे दक्षिणायत्नं च यथा विधीयते । तथा मरणात्पूर्वं जीवतो ऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरणाङ्गमुत्तरायत्नं च विधातव्यम् । देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेत् । मरणात्पुनर्ये दर्भास्त उदञ्चः कार्यो इति वचनव्यक्तिः । न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्तम् । तस्मादपूर्वार्थो विधीयतामिति चेत् ॥ मैवम् । हिशब्देन यच्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतिः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । अयवन्त्युदगयाणीति स्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तरायत्नमनूद्य विधेयं दक्षिणायत्नं स्तूयते । तथा दर्शपूर्णमासयोरुपस्थयत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतमनूद्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते । तस्मादनुवादः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

धारयत्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हिशब्दसंन्यागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते । अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्त्यदा मन्त्रं पठति । तदानीं मुग्दराडस्याधस्तात्समिधं धारयेदिति यद्विधीयते तदेतद्देविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । हिशब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेरिति चेत् ॥ मैवम् । देविके हविषि मुग्दराडस्योपरि समिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेन विधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमको हिशब्दो ऽसंभवादुपेक्षणीयः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ।

वादो वाच पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्महति ॥ १० ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यतः ।

दिग्विभागो ऽर्थवादो ऽयमुपवीते निवीतवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्व्यजमान उपावर्तत इति । अत्र देवादीनां कर्मानधिकारान्न तत्र विधिश्छा । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येवं विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षः ॥ यस्य मराडपविशेषस्योपरि वंशः प्रागया भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विधेयैकवाक्यतावगमादर्थवादः । सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

घृतं दैवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिरडपितृयज्ञे श्रूयते । यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्पितृणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति । परुषि पर्वणि । दितं खरिडतम् । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे । घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणां तच्चा एतत्सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्वा एव देवताः प्रीणातीति । मस्तु दधिभवं मण्डम् । निष्पक्वं शिरसि प्रक्षेप्तुमीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रपणे श्रूयते । यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवस्तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवत्वायेति । विदग्धोऽत्यन्तं पक्वः । अशृतोऽपक्वः । तच्च बर्हिषि समूलच्छेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् ॥ निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः । एवं यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्यमित्यत्र वत्सरहिताया अभिवानीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्यने श्रूयते । यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्यधो देवानामधः पितृणामधे उपमन्यत्यर्धो हि पितृणामिति । तच्च पात्रस्याधोभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्यनस्य कर्तव्यत्वात्सोऽर्थो विधीयते । स च पूर्णादिवाक्येन स्तूयते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

अनृतं न वदेद्वैधः पुं धर्मो वानुवादगीः ।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥ १४ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधस्तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंक्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥ १५ ॥

नाख्याते पुरुषानूक्तेः क्रतावेव प्रयाजवत् ।

सत्योक्तिनियमादन्यः संयोगो ऽतः क्रतौ विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । नानृतं वदेदिति । तच्च पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनो ऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्याख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाख्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरुद्धोषणाद्वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थो ऽयं प्रतिषेधो विधीयते । अस्यैव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो ऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्चोपनयनमारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपतितत्वात् । क्रतावपि स्मार्ते निषेधः प्राप्त एव । तत उभयार्थो ऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते । किन्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावना विधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतो ऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तच्चापि विधीयते । किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥ सत्यमेव वदेन्नानृतमिति यो ऽयं स्मार्तेनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः । अतो ऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतच्चतिक्रमे क्रंतोरेव वैगुण्यम् । न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतो ऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायः । न क्रतोवैगुण्यम् । तच्च स्मार्ते प्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

जज्ञभ्यमानधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।

वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयो ऽस्त्वविरुद्धया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जज्ञभ्यमानो
ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन्वत्त इति । गात्रविनामेन विदारि-
तमुखः पुरुषो जज्ञभ्यमानः । तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रक-
रणावलीयः । तस्मात्केवलं पुं धर्म इति चेत् ॥ मैवम् । कृतावपि जज्ञभ्यमान-
पुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वाव-
गमात् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

विप्रायावगुरेत्तेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्क्रतुसान्निध्यात्क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्ववत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्म-
णाय नावगुरेतेति । तच्च यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति
कृतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते । एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति
चेत् ॥ न । वैषम्यात् । पूर्वच ह्यात्मनि प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न संभ-
वति । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगो-
रणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थ-
तया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्क्रतौ कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । मलवद्वाससा न संवदेदिति । अस्य निषेधस्य प्र-
करणात्क्रत्वङ्गत्वमिति चेत् ॥ मैवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य व्रत्येऽहनि
प्रान्त्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया निःसारणेन क्रतौ तत्सं-
वादस्याप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

हिरण्यं वर्णवद्भार्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत् ।

हिरण्यसंस्कृतिर्वाच वर्णो वोत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणो ऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥

अनारभ्यश्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पो ऽन्यद्वास्तु राचिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्यश्रूयते । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्णं एव भवति दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृष्यो भवतीति । तच्च यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात्क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः । क्रत्वङ्गत्वे ऽपि नारादुपकारकम् । किंतु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । भार्यमित्यत्र ण्यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः । वर्णविशिष्टधारणविधाने गौरवाद्धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्णमवचं विधेयमिति तृतीयः पक्षः । चेधापि क्रत्वर्थो विधिः । न पुरुषार्थे इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यच्च क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत्क्रतावश्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिर्नियम्येत । ननु संस्कार्यत्वादन्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात् । न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगो ऽस्तीति चेत् । न । क्रतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगो ऽपि कल्प्यत इति चेत् । न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम् । तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वान्न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वम् । परसमवेतक्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात्पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलाभावः । विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । अथवा राचिसन्ने यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता । तथाचापि सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णो ऽस्य भ्रातृष्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु । तस्मात्पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

चयोदशाधिकरणमारचयति ॥

येनेर्त्सत्कर्मणा तच्च जयाहोमे ऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषो ऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सो ऽस्ति हि ।

तेनानारभ्यपाठे ऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते । येन कर्मणेर्त्सत्तच्च जयाञ्जुहुयाद्राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानाञ्जु-
होतीति । ईर्त्सेद्विद्विच्छेत् । चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः । ऋताषाडित्यादयो
राष्ट्रभृतः । अग्निर्भूतानामित्यादयो ऽभ्यातानाः । तच्च वैदिककर्मणैव लौकिक-
कृष्यादिकर्मणापृच्छेरिष्यमाणत्वात्संकोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेष इति
चेत् ॥ मैवम् । यदाहवनीये जुहति तेन सो ऽस्याभीष्टः प्रीत इति वाक्येन हो-
ममुद्दिश्याहवनीयविधानात्कृष्यादौ तदभावाच्चैदिकेष्वेव जयादिहोमः ॥

चतुर्दशधिकरणमारचयति ॥

अश्वप्रतियहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरित्यतः ।

निषेधास्लौकिकास्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जलोदरहेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तये ऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमाम्नायते । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व-
पेदिति । अत्र प्रतियहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तच्च विशेषाश्रवणा-
स्लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केसरिणो ददातीति स्मृ-
त्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तदनुष्ठाने
प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः ॥ वरुणो वा एतं गृह्णाति यो ऽश्वं
प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुण्यहवाक्येनोच्यते । न च
लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रव-

णम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानम् । वडवा दक्षिणेन्यादिश्रवणात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वान्स्तावत्य इष्टयः ।

प्रतियहीतुर्दानुर्वा स्यादाद्यो ऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजातविरोध्यर्थवादाहातुः प्रजापतेः ।

• इष्टिः श्रुता ततो दानुर्णिजर्थे ऽपि विधिं नयेत् ॥ ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदश्रवणात्प्रतियहीतुरिति चेत् ॥ न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दानुस्तदिष्टिप्रतीतेः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स्वाम् देवतामार्च्छत् पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुणपाशादमुच्यतेति । अनयहस्तवान् । स च दाता प्रजापतिः । स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्नवांस्तेन च रोगेण यस्तः स प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारयेष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दानुरिष्टिरित्यवगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकपदमपि प्रतियाहयेदित्येवमन्तर्भावितणिजर्थतया व्याख्येयम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंस्तरः ।

दृष्टदोषो लौकिके ऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाम्नायते । सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्रयामाकं सोमवामिन इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितो ऽयं चरुः । कुतः । वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूथ्यते यः सोमं वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेत् ॥ नैवम् । लोके धानुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतु-

त्वाभावात् । वेदे तु हिन्व मे गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते ।
तच्च वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निमो मैवं कर्तुरेव निरुक्तिः ॥ ३३ ॥

ईदृशस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने
सर्वपासौ चरुरिति चेत् ॥ मैवम् । यो वमति स निर्वपतीति निर्वपृपूर्ववमनं
चरुनिमित्तम् । निर्वप्रा च यजमानः । ऋत्विजो निर्वपृत्वेऽधिकार्यन्तरत्नप्रस-
ङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

यागे हविर्यजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ ३४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन
कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धावगतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेत् ॥ मैवम् । द्विह-
विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । तथा च कल्पसू-
चकारः । आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यतीति ।
ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषणीयम् ।
देवतासंबन्धश्चांशद्वारेणाप्युपपद्यते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

शेषात्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीति । तच्चाग्नेयादीनां चया-
णां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम् । तावतैव शा-
स्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेरिति चेत् ॥ मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

सौचामण्यां यहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वास्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौचामणीनामके यागे श्रूयते । पयोयहाः सुरायहाश्च गृह्यन्त इति । तच्च प्रकृतिगतसोमयहेष्विव शेषकार्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः । उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणादिति चेत् ॥ मैवम् । अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते । यदि ब्राह्मणं न विन्देत वल्मीकवपायामवनयेदिति च । शतानृणां समवनयेदिति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतानृणा । तस्मान्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

रथंतरादिभिर्भिन्नां इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तिः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ ७ ॥

य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते । इन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाक्रायेन्द्राय रैवतायेति । तच्च स्वरूपेणैको ऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षष्ठां रथंतरादिसाक्षां संबन्धेन विंशेषमाणः षोढा भिद्यते । तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते । द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति । तस्मिंश्च पुरोडाशे प्रोक्तदेवताभ्यः पृथक्पृथक्प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्यो ऽवदानं श्रूयते । समन्तं पर्यवद्यतीति । तच्च देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात्स्विष्टकृदिडादिशेषकार्यं षट्त्वं पृथक्कर्तव्यमिति चेत् ॥ मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपक्षेः पृथक्कासंभवात् । तस्मात्सकृदेव कार्यम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्वक्ष्य उतासकृत ।

पूर्वन्यायात्सकृत्प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे यो ऽयमैन्द्रवायवयह इष्यते तच्च संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् ॥ मैवम् । द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्देवस्य वषट्करोतीति वचनाद्विर्भक्षणम् ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो यहहोमतः ।

अल्पोक्तेरस्ति शेषो ऽस्य भक्षो ऽपूर्ववचोवलात् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति । यद्ग्राह्युहोतीति कृत्स्नयहेणाहुतिश्रवणात्कुम्भी-
ष्विव शेषाभावादिति चेत् ॥ मैवम् । अल्पं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सि-
ध्यति । तद्वक्ष्यमाणं त्वपूर्वार्थप्रतिपादकवचनेभ्यो ऽवगम्यते । आश्विनं भक्षयन्ति ।
द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति । सदसि भक्षयन्तीत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपाद-
यन्ति । ततो भक्षविधानादस्ति सोमेषु भक्षः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

किं प्रैतु होतुश्चमस इत्यभक्षो ऽथ भक्षणम् ।

अभक्षो ऽनुक्तितो होतुश्चमसेत्याख्ययास्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोक्तातृणां प्र यजमानस्य प्र
यन्तु सदस्यानामिति । तच्च वचनाभावादभक्ष इति चेत् ॥ मैवम् । समाख्यागते
चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । चम्यते भक्ष्यते सोमो ऽस्मिन्पाषविशेष
इति हि तद्व्युत्पत्तिः । तस्मादस्ति तद्वक्ष्यमाणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

प्रोक्तातृणामिति श्लोक उक्ताता भक्षयेदुत ।

सर्वे ऽपि किंवा सुब्रह्मण्येनोनाः सामगायिनः ॥ ११ ॥

सहितास्तेन ते वाद्य उक्तातृश्रुतितो ऽखिलाः ।

बहुत्वज्ञानयोगेन तृतीयो रूढिबाधिते ॥ १२ ॥

योगे समाख्यया दण्डिन्यायादन्यो ऽच भाष्यगः ।

सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोक्तातृणामित्येकस्यैव भक्षः । उक्तीषशब्दाभिधेयायाः सामभक्षेरुक्तातृयुक्तातृप्रातिपदिकस्य रूढत्वादित्येकः पूर्वपक्षः । उक्तातृणामित्यस्य बहुत्वस्यैकस्मिन्नसंभवादुक्ताचोपलक्षिताः षोडशत्विजः सर्वे ऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः । उक्तीषप्रस्तावप्रतिहारान्सामभागानुक्तातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः प्रयोगकाले गायन्ति । उदुत्कर्षेण गायन्तीति योगेनोक्तातारस्त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादेक एवोक्ताता । तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्चोरिव सुब्रह्मण्यस्यास्ति । सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीये कर्मण्यथौक्ताचसमाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात्सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्यः पक्षो भाष्यकारस्याभिमतः ॥ वार्तिककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात्सुब्रह्मण्यस्य सदस्यप्रवेशास्तेन विरहिता अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्तीत्यमुमेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ।

सर्वेषां वायिमस्तेषां पूर्ववाक्येन संनिधेः ॥ १४ ॥

लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

यावस्तुतो ऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् ॥ १५ ॥

हरिसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो यहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो यावस्तुन्नामको ऽस्ति नासौ चमसी । तच्च चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति यावस्तुतस्तच्च भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अथशब्देनैवकारेण च चमसिमाच-

शङ्कामपोष वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिहितमात्रसंकोचायोगादस्ति
यावत्सुतो ऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

आद्यभक्षे वषट्कर्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम् ।

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कारनिमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्तेरयिमो मैवं समासस्थित्यसंभवात् ।

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारो ऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते । वषट्कर्ता होता । तस्य भक्षणं समाख्यया
प्राप्तम् । प्राथम्यं त्वप्राप्तमिति तदेवात्र विधीयत इति चेत् ॥ मैवम् । प्रथमभक्ष
इत्यस्य समस्तपदत्वेन यो भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिद्धान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्य-
विशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते । तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः कारणम् ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किंवाभिषवहोमौ च तच्चाद्यो ऽस्तूक्तया दिशा ॥ १८ ॥

हविर्धाने ऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्ती च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

प्रेतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारियोजने वाक्यम् । वषट्कर्तुः
प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वाच्चय एव भक्षहेतव इति चेत् ॥ मैवम् ।
हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्तीति
श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने मण्डपे ऽभिषवः । उत्तरवेद्यां होमः । सदसि भक्ष-
णम् । तच्चाभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं
विधीयते । तस्मात्समाख्यादिवदेतयोरपि हेतुत्वमस्ति ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

हेतुसंघे विकल्पः किं बाधो वाच्य समुच्चयः ।

साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणे ऽ च विभागशः ।

सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकार्यो ऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्षणे हेतुः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः । हविर्धाने यावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषवसहितो होमो ऽध्वर्योर्भक्षहेतुः । तत्र चमसवषट्कारयोः संघो होतरि प्राप्तः । चमसाभिषवहोमसंघो ऽध्वर्योः प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समानवलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तकृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः । वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरपहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमससमाख्यया तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिकमपि वषट्कारादिहेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः ॥ वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यस्य प्रवलत्वात्समाख्यया बाधो न युक्तः । निरवकाशतया सापि प्रवलेति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयो ऽभ्युपेयः । न च घ्रीहियववद्विकल्पः । तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात् । इह तु नियमादृष्टार्थं भक्षणम् । तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् । तस्मात्समुच्चयः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

एकपात्रे किमध्वर्युरद्यात्पूर्वमुतेतरः ।

तद्वस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथमभक्षणम् ॥ २२ ॥

पाहि होतेव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता ।

वषट्कर्तुस्तदुक्तेष्वन्यायबाध्यं वचो न हि ॥ २३ ॥

एकस्मिन्पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम् । तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत् । पात्रसंनिधानादिति चेत् ॥ मेवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमभक्षावगमात् । होतेव नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजो ऽध्वर्युः संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते । यथा होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेषप्रदानेनास्मान्पालितवान् । तथा त्वमपि पाहीति तदेतद्धोतुः प्रथमभक्षे लिङ्गम् । वाक्यं चैवमाज्ञातम् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्र विशिष्टविधानात्प्राथम्यमपि सिध्यति । न चैतद्वचनं पात्रसंनिधिरूपेण न्यायमन्त्रेण बाधितुं शक्यम् । तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत् ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वाच लाघवात् ।

आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितो ऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्रमिति चेत् ॥ मैवम् । तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेय इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ।

अविशेषादुपह्वानं मन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां विनियुक्ते । तस्माद्वैदिको-
क्त्या तदनुज्ञानम् ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वयस्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ।

अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवासौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः ।

उपह्वयेत्यनुज्ञावप्यनुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्यस्मिन्मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्तो भागः पश्चात्पठि-
तो ऽपि प्रथमभावित्यनुज्ञापने समर्थः । प्रथमैकवचनान्तस्तु प्रथमपठितो ऽप्युक्त-
रसमानत्वात्पश्चाद्भावित्यामनुज्ञायां समर्थः । तस्मात्लिङ्गेन विभज्य विनियुज्यते ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति ॥

उपह्वानमशेषाणामुक्तं स्यादेकपात्रिणाम् ।

अदृष्टहेतोराद्यः स्यादृष्टाधिकादितो ऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्नपात्रेष्वपि समानमिति चेत् ॥
मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । साधारणे वस्तुनि कथंचिद्भागाधिक्ये ऽपराधो
भवति । अतो न्यूनाधिक्यपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

होतुर्याज्यापनीतौ किं न वषट्कारभक्षयोः ।

अपनीतिरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः ॥ २९ ॥

यजमानेन यष्ट्यं न विनेष्टिर्वषट्कृतिम् ।

वषट्कारो याज्ययातः सहापैत्यदर्न तथा ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु यागेष्वाम्नायते । यजमानस्य याज्या सो ऽभि-
प्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति । हौचे काण्डे समाम्नाता या-
ज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तत्र काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य
विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयं वा याज्यां पठ-
ति । तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेते ।
तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वषट्करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः ॥
स्वयं वा निषद्य यजतीतिपक्षस्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्तव्यः । स च या-
गो वषट्कारमन्तरेण न संभवति । याज्याया अधि वषट्करोतीति तद्विधानात् ।
यजमानो याज्यां पठतु । होता वषट्करोतीति चेत् । मैवम् । अनवानं यजती-
ति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृतावगमात् । अतो याज्यया सह
वषट्कारो होतुरपैति । तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने नि-
विशते ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

न्ययोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षन्त्रियवैश्ययोः ।

भक्षमाचे विकुर्यात्तसोमयागे ऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

विभक्षयिषया वाक्चमुपक्रम्योपसंहृतम् ।

भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमाचगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ।

इज्यायां च विकारो ऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिष्य-
योधस्तिभिनीरादृत्य ताः संपिथ दधन्युन्मृज्य तमसौ भक्षं प्रयच्छेत्त सोममिति ।

स्तिभिन्यो मुकुलानि । तचोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद्भक्षमात्रे सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत् ॥ मैवम् । यदान्याश्चमसाञ्जुह्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहत्य जुहोतीति श्रुतम् । तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणकगुणो विधीयते । किं च । इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः । स च यागमन्तरेणानुपपन्नः । तस्माद्यागेऽपि विकारः ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

राजसूये क्वचित्कर्तुंश्चमसो दशभिर्जनैः ।

भक्षः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ ३४ ॥

आद्यो भानात्संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानद्युत्पत्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः । कुतः । दशेति संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात्प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्तीत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयेत । तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्तताम् । न त्वेकजातित्वम् । तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायाऽनुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रति चमसं दशसंख्यां विधायार्थे सिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते । शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याश्चचनादुभयोरसौ ॥ १ ॥

जुहूमाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमाचगः ।

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाच किम् ॥ २ ॥

अनारभ्य श्रूयते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति । तच्चाप्यभिचरितक्रतुसंबन्धवतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते । या जुहूः सां पर्णमयीति । वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्तते । उभयत्र पर्ण-
ताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते पश्चाद्वा । नाद्यः । आश्रयभूताया
जुह्वाश्चोदकमन्तरेणासंभवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदि-
श्यते । तच्च पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमाचगः ॥ एवं यस्य स्वादिरः सुवो
भवतीत्युदाहरणीयम् ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियावलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तिः ॥ ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति । प्र वो वाजा अभि हव इत्या-
द्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां सप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिग-
तम् । यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात् । तर्हि पाञ्चदश्यसप्त-
दश्ये विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विकृतानेव सप्तदश्यं निविशते । प्रकृतौ पा-
ञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्चदश्यसप्त-
दश्यवाक्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्ये प्रकरण-
नुपहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मिचविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सप्तदश्यमवतिष्ठते । न
चात्र पूर्वन्यायो ऽस्ति । सप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

साम्प्रदश्यं तु वैश्यस्य विकृती प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्याच समत्वतः ॥ ६ ॥

साम्प्रदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साम्प्रदश्यं पूर्वन्यायेन विकृति-
गतमिति चेत् ॥ मैषम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य
वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलम् । नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साम्प्रदश्यं प्रकृताववतिष्ठते ॥

अथ भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार । चमसेनापः प्रणयेन्नोदोहनेन पशुकामस्येति ।
तच्च प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृताविति पूर्वपक्षः ॥ कामनानिमित्तकेन
गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गो-
दोहनमिति राद्धान्तः ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति ॥

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्वारास्य तदङ्गता ॥ ७ ॥

अनारभ्यविधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः ।

अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरप्यस्त्वमिहोचगाः ॥ ८ ॥

इदमास्त्रायते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायामये शुचय
इति । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति च । तच्चाधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम् ।
कुतः । दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नी-
नामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यमिद्वारा तत्संस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वा-
दिति चेत् ॥ मैषम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्क्रतोः प्रकरणे पठितम् । किंत्वानार-
भ्याधीतम् । क्रतो न कस्याप्येतदङ्गम् । किंत्वाधानवदिष्टीनामप्यमिसंस्कारार्थत्वा-
त्परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का ॥ ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽपिसंस्कारवैयर्थ्या-

दमिद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्निहोषाद्युत्तरक्रतुषु तत्त-
द्वाक्यैर्विनियोगावगमात् । तस्मात्तदाधानमङ्गम् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रनाड्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥

लौकिकाकारमात्रेण विफलत्वात्क्रतौ युतिः ।

पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीये ऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रनाड्या प्रकृतौ निविष्टम् । तथैवाग्नि-
प्रनाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविष्टम् इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् ।
द्विविधो हि जुहा आकारः । लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरन्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्व-
ग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः । तयो-
र-पूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तच्च यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्यति ।
तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादत्वात् ।
अतो ऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीया-
कारः । स च विधिवलादाधानेनैव जन्यते । नान्यथा । तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं
विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनासमर्थत्वादग्निहोत्रेण तत्संयुज्यते । तथा
सति पर्णवैषम्यात्प्रकृतावप्रविश्यामीनुत्पाद्य क्रतुवत्स्वातन्त्र्येणावतिष्ठते । ततो
लौकिकोपायसंपादितसुवर्णघ्नीत्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहव-
नीयाद्यग्नीनां पञ्चाद्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगो ऽस्तु ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नी सेहिर्न वेष्टयः ।

वह्नी तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवसानादीदिभिराहवनीयाद्ययः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-

सादिकतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते
वह्नी कर्तव्याः । इष्टित्वात् । इतरेष्टिवत् । चोदको ऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति ।
एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नी प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यपि पवमाने-
ष्टिर्विकृतिस्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टु प्रभवति ।
प्रकृतौ प्रयाजादिवत्पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किं च । एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृ-
तामिसिद्धर्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तथापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सि-
ध्येत् । तस्मात्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नी पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी ।

उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी ।

पशुधर्मा यहात्सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिध्यति ।

द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः सवनीयो ऽनुबन्ध्यश्चेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे स-
माज्ञाताः । पशुधर्माश्चोपाकरणपर्यगिकरणादयस्तच्चाज्ञाताः । प्रजापतेर्जायमाना
इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् । दर्भज्वालया त्रिःप्रदक्षिणी-
करणं पर्यगिकरणम् । त एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । त्रया-
णामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेता-
न्धर्मान्स एव यहीयति । न तु पशव इति चेत् । न । तस्य सोमयागत्वात् । सोमो
ह्यभिषवादीन्धर्मानाकाङ्क्षति । न तु यूपनियोजनविशसनादीन् । तस्मादङ्गिन्यन-
धीकाः सन्तो ऽङ्गेषु निविशमानाः । अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ अस्त्यत्र विशेषः संनिधिलक्षणः । सौत्यनामकादहः प्राचीन औपवस-
थ्यनामके ऽहि धिष्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आज्ञाताः । अग्नीषोमीयस्यापि
तदेव स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्ये ऽहनि श्रूयते । आश्विनं यहं गृहीत्वा त्रिवृता
ह्वं परिवीयामेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । अनुबन्ध्यत्ववभृथान्त आज्ञातः ।

ततः संनिधिना ते धर्मा अमीषोमीये संबध्यन्ते । सवनीयानुबन्ध्योस्तु चोदका-
दतिदिश्यन्ते ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानास्ते पूर्ववत्स्थिताः ॥ १६ ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते ।

• बलिनो ऽतः प्रकरणान्प्रातर्दोहे ऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम् । तथा शाखया वात्सापाकरणमित्या-
दयो दोहधर्माः समास्नाताः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां राचावेको
दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तच्च पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रु-
तास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् ॥ मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वं हि सोमे विशसना-
दिधर्माणामनन्वयात्प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः ।
ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ।

चिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो यहाः । माध्यन्दिने सवने मरुत्व-
तीयादयः । तृतीयसवन आदित्यादयः । तच्च सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसव-
नीयग्रहसंनिधावास्नायन्ते । उपोमे ऽन्ये यहाः साद्यन्ते ऽनुपोमे ध्रुव इति । दशा-
पवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति च । ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं
कृत्वा तच्च सादनम् । ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधान-
योर्देधिपयसोर्धर्माः समास्नाताः । तच्च दधि पूर्वेषुः सायंदोहमन्तरेण न सिध्य-
तीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं दुष्यते । न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन धर्माः सहै-
कस्मिन्देशे पाठो ऽस्तीति स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन
एव ते धर्मा इति चेत् ॥ मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम् । प्रकरणेन

ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । तस्मिन्निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां बा-
धित्वा चिषु सवनेषु सादनादयो ऽवतिष्ठन्ते ॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

एकचैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ।

अग्नीषोमीय एवैते क्रमास्त्रिङ्गादितो ऽन्तिमः ॥ १९ ॥

अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम् । रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं
चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः । परिष्ययत्यूर्ग्वै रशनेति । चिवृद्धवतीति । दर्भमयी
भवतीति च । तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे संनिधेरवान्तरप्रकरणाच्चाग्नीषो-
मीय एव स्युरिति चेत् ॥ मैवम् । सवनीयपशावपि तत्सङ्गावो लिङ्गादवगम्यते ।
चिवृता यूपं परिवीयाप्रेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति चिवृत्त्वपरिष्याणयोः सि-
द्धवदनुवादो लिङ्गम् । किं च । तृतीयाश्रुत्या वाक्येन च परिष्याणस्य यूपधर्मता ।
न तु पशुधर्मता । यूपश्च चयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते । तस्मात्सर्वेषु पशु-
ध्वेते धर्माः स्युः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

यहधर्मा अनारभ्योक्ताश्चदाभ्यङ्ग्येन हि ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ २० ॥

अनारभ्य द्वौ यहौ श्रुतौ । अंशुं गृह्णातीति । अदाभ्यं गृह्णातीति च । तयोः
सादनसंमार्गादयो यहधर्मा न विद्यन्ते । कुतः । आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव
प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् । यहाः साद्यन्त इत्यादिवाक्येन
यहधर्मत्वावगमे तयोरपि यहयोरनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

अस्वराडाद्रीष्टकाधर्माश्चिषिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यनारभ्योक्तं ततो न ते ॥ २१ ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयो ऽग्न्यर्थचिचिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते । चिचिणीरूपदधातीति । अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः । अखण्डामकृष्णां कुर्यादिति । पूर्वेषां श्रुताभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वे ऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चिचिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चिचिणीर्विनियुक्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु षष्ठां चितीनां मध्ये प्रथमचितावाप्ताः । तस्मात्ते चिचिण्यादिषु नोचिता इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति तथापि य एवं विद्वानपि चिनुत इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव चिचिण्यादयो ऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः । न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतासु चिचिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

विधयो ऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा ।

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः ॥ २३ ॥

नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पञ्चाङ्गाविनिमित्तजे ।

न विधेयाः किंतु तच्च प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥ २४ ॥

न्ययोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यच्च स फलचमसः । स च नैमित्तिकः । राजन्यवैश्यौ निमिस्त्रीकृत्य विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः । उपाधिक्रममनुपजीयैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम् । तथा फलचमसस्यापि तदस्ति । तस्मात्सोममभिषुणोति सोमं क्रीणातीत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसे ऽपि प्रवर्तन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ नित्या अभिषवादिसंस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते । फलचमसस्तु सोमविकारत्वात्पञ्चाङ्गावी । ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तच्च प्रवर्तन्ते । न चैतावता संस्काराभावः । चोदकेन तत्सिद्धेः । तस्मात्सोममात्रसंबन्धिनो विधयः ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ।

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद्ब्रूहिता यतः ॥ २५ ॥

घ्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां घ्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीका-
र्या इति वक्ष्यते । तच्च पूर्वन्यायेनावघातादिविधयो घ्रीहिषु कृतार्थाः पञ्चाङ्गा-
विनि नीवारादौ न प्रवर्तन्त इति चेत् ॥ मैवम् । घ्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणा-
कारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारादिषु जातितो घ्रीहिशब्दार्थत्वाभा-
वेऽप्याकारे घ्रीहिशब्दार्थत्वेन घ्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्तते । यथां घ्रीहिजा-
तावेव समीचीनानां घ्रीहीणामभावे जलवाहूद्युपघातेन सारविकलेष्वपि वि-
धिः । तथा जातिविकलेष्वपि घ्रीहिषु मुख्यैकदेशरूपत्वाद्बिधिरस्तु ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता ।

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते । तच्च सोमाभावं नि-
मित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात्फलचमसवच्चैमित्तिकत्वेन सोमाभिष-
वक्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत् ॥ मैवम् । नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् ।
ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित्सितत्वाद्बिधिर्नापेक्षितः । अत एव नी-
वारेषु विधिर्न श्रुत इति चेत् । न । विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् ।
तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः ॥

षोडशाधिकरणमारचयति ॥

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ।

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २७ ॥

उक्थ्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रक्रिया ततः ।

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाग्निभेदाद्भिद्यते । यज्ञायंजीयस्तीचेण समाप्ता-

वमिष्टोम इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तावुक्थ्य इत्युच्यते । एवं षोडश्यादयो ऽपि । तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणी-
येष्टिप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराज्ञातः । स च विधिर्ज्योतिष्टोमस्य प्रथम-
संस्थाविशेषे ऽमिष्टोमे यथा प्रवृत्तः । तथैवोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्तते । कुतः । प्रक-
रणसंबन्धस्य समानत्वात् । किं च । यथामिष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयु-
ज्यते । एवमुक्थ्यादयो ऽपि । तेषां च फलमेवमाज्ञायते । पशुकाम उक्थ्य
गृह्णीयात् । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत । अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति ।
तस्मात्सप्तस्वर्गं संस्थासु सृज्यमानो ऽङ्गविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ यदेतदुक्थ्यादी-
नां फलमुदाहृतं तत्तु तेषां विकारत्वं गमयति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थे
विकृत्य निविशत इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकमपां प्रण-
यनं विकृत्य निविशते । एवमुक्थ्यादयो नित्याममिष्टोमसंस्थां विकृत्य संस्थान्त-
त्वं गमयन्ति । ततो ऽमिष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसाधारणं
प्रकरणम् । किंत्वमिष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युक्तत्वाज्ज्यो-
तिष्टोमस्येदं प्रकरणम् । न त्वमिष्टोमसंस्थाया इति चेत् । वाढम् । असौ ज्योति-
ष्टोमो न कदाचिदप्यमिष्टोमं व्यभिचरति । उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भावितामिष्टोमक-
त्वात् । उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति । विनापि तैरमिष्टोमदशायां ज्योतिष्टोमत्वसंभ-
वात् । अतो ऽमिष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सप्तैव दीक्षणीयाद्य-
ङ्गविधिं निवेशयति । उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते ॥

॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

मुख्याङ्गैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा ।

तत्रार्थं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

